

Anna Kittelsaa
Guro Korsnes Kristensen
Sigrid Elise Wik

Kjønn i forskning om funksjonshemming

En litteraturstudie

Anna Kittelsaa, Guro Korsnes Kristensen og Sigrid Elise Wik

Kjønn i forskning om funksjonshemming

En litteraturstudie

Samfunnsforskning

Postadresse: NTNU Dragvoll, 7491 Trondheim

Besøksadresse: Dragvoll Allé 38 B

Telefon: 73 59 63 00

Telefaks: 73 59 62 24

E-post: kontakt@samfunn.ntnu.no

Web.: www.samforsk.no

Foretaksnr. NO 986 243 836

NTNU Samfunnsforskning

Mangfold og inkludering

Desember 2016

ISBN 978-82-7570-477-9 (web)

ISBN 978-82-7570-476-2 (trykk)

Forord

Arbeidet med denne rapporten har vært både utfordrende og inspirerende. Det er alltid interessant å begi seg inn på et nytt område, og det er utfordrende å skulle samarbeide når en har ståsted i to ulike forskningsmiljøer og tradisjoner. Som representanter for henholdsvis kjønnsforskning og funksjonshemmingsforskning har vi måttet evaluere og vurdere både begrepsbruk vi har sett på som selvfølgelig og forståelser vi har tatt for gitt. Dermed har vi hver for oss fått utvidet kunnskap både om eget og et tilgrensende felt. Det har vært en spennende reise.

Vi som har skrevet rapporten, er glade for at Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet gjennom finansiering av arbeidet, har gitt oss anledning til å utforske ukjent terreng og sette oss inn i fagfelt vi tidligere bare har kjent utenfra. Vi takker for muligheten til å gjennomføre studien og for gode innspill underveis.

Studien har vært gjennomført i perioden juni til desember 2016 og har vært et samarbeid mellom Senter for kjønnsforskning NTNU ved Guro Korsnes Kristensen og NTNU Samfunnsforskning, Avdeling Mangfold og inkludering ved Sigrid Elise Wik og Anna M. Kittelsaa. Erfaringene fra samarbeidet har vært svært gode, og kan forhåpentlig føre til mer tverrgående samarbeid og utvikling av større forståelse for både kjønn og interseksjonalitet innen funksjonshemmingsforskningen. Det er utvilsomt behov for større forståelse for kjønnsperspektiver i funksjonshemmingsforskningen og for større grad av inkludering av funksjonshemmingsperspektiver i kjønnsforskningen. Denne rapporten kan i så måte ses på som en begynnelse.

Underveis i vår rapportskrivning inviterte vi Siri Øyslebø Sørensen fra Senter for kjønnsforskning og Jan Tøssebro fra NTNU Samfunnsforskning til å lese og kommentere på et av våre rapportutkast. Møtet med to erfarne forskere på hvert sitt felt, ga inspirasjon og økt forståelse, og vi håper at dette gjenspeiles i rapporten. Takk for at dere delte tid og kunnskap med oss.

Trondheim november 2016

Anna M. Kittelsaa
prosjektleder

Innhold

Forord	iii
Sammendrag	vii
Summary	xi
1. Innledning	1
Begrepsavklaringer	2
Forskning om funksjonshemming, kjønn og interseksjonalitet.....	4
Rapportens oppbygning	8
2. Metode	9
Litteratursøk og avgrensinger	9
Analyse	10
3. Helse	11
4. Identitet og selvbylde	15
5. Barnehage	23
6. Skole og utdanning	26
7. Sysselsetting	33
Personer med utviklingshemming	36
8. Bolig	45
9. Familieliv	48
10. Vold og overgrep	59
11. Interseksjonalitet.....	72
12. Diskusjon	76
Kjønn som variabel.....	77
Kjønn som tema.....	78
Kjønn som perspektiv	79
Forskning og dens potensielle effekter	80
Avslutning og behovet for videre forskning	80
Referanser.....	82

Sammendrag

Med bakgrunn i at det i debatten om ikke-diskriminering har vært økt fokus på interseksjonalitet og sammensatt diskriminering, har Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet (Bufdir) ønsket å få gjennomført en kunnskapsoppsummering om kjønnsperspektiv i forskning om funksjonshemming. Ønsket henger også sammen med Regjeringens forslag til felles likestillings- og diskrimineringslov fra 2015 som nylig har vært sendt på høring. Forholdet mellom kjønn og funksjonshemming tas også opp i FN-konvensjonen om rettigheter for personer med nedsatt funksjonsevne (CRPD), artikkel 6, hvor det er særlig fokus på kvinners situasjon og muligheten for at kvinner med nedsatt funksjonsevne er utsatt for multipl diskriminering.

Formålet med denne studien er å undersøke i hvilken grad og hvordan et kjønnsperspektiv har blitt integrert i norsk forskning om funksjonshemming etter år 2000. Norsk forskning forstås som forskning skrevet av en eller flere norske forfattere eller som omhandler norske forhold. Det var et ønske fra Bufdir at studien skulle omhandle følgende temaområder: helse, identitet og selvbilde, barnehage, skole og utdanning, arbeid, bolig, vold og overgrep. I tillegg er områder som familieliv hvor en av foreldrene har funksjonsnedsettelse inkludert.

Rapporten er utarbeidet av NTNU Samfunnsforskning i samarbeid med Senter for kjønnforskning, NTNU. Siden det er ønskelig at rapporten leses av personer med tilknytning til både funksjonshemmingsforskning og kjønnforskning, er forståelser av funksjonshemming og forståelser av kjønn kort presentert i innledningen til rapporten

Metode

Siden det har vært en ambisjon å gi en bred oversikt over relevant forskningslitteratur, har det ikke vært benyttet strenge inklusjons- og eksklusjonskriterier i forbindelse med litteratursøk. Hensikten har vært at litteraturen skal holde et visst faglig nivå, og derfor er den inkluderte litteraturen begrenset til publikasjoner i fagfelleverderte tidsskrifter og rapporter og avhandlinger utgitt ved kjente institutter og institusjoner. Søk er gjennomført i den digitale publiseringsplattformen Idunn og gjennom søketjenestene Oria og Google Scholar. Relevante tidsskrifter innen funksjonshemmingsforskning og kjønnforskning er gjennomgått. Det samme er tilfelle med referanser i bøker og artikler om funksjonshemming og kjønn. Litteraturen ble samlet og sortert i referanseprogrammet EndNote. Utgangspunkt for sorteringen var i første omgang temaområdene og kategoriene kjønn og levekår. Videre ble temaområdene gjennomgått hver for seg og skannet for å vurdere om de inneholdt forskning om kjønn. I analysen har vi stilt spørsmål til hvordan kjønn har vært behandlet (som variabel, tema eller perspektiv) og hva studiene viste knyttet til kjønn og problemstillinger relatert til kjønn. Vi har også stilt spørsmål til hva som blir tatt for gitt når det gjelder kjønn og tema relatert til kjønn, og hva som eventuelt utforskes i tilfeller hvor kjønn kunne vært relevant å studere.

Tematiske områder

Helse er ikke et stort tema innenfor samfunnsvitenskapelig forskning om funksjonshemming, og det er ikke overraskende at det er funnet få studier på området kjønn og helse. Innledningsvis viser vi til levekårsundersøkelser som finner at kvinner oftere enn menn opplever å ha dårlig helse og at kvinner har nedsatt funksjonsevne i større grad enn menn. De få studiene vi ellers har funnet, handler om selvbilde og psykisk helse hos unge med fysiske funksjonsnedsettelse og om kvinner med psykiske helseplager og med erfaring fra psykiatrien. Studien om unge med nedsatt funksjonsevne viser at jenter med og uten nedsatt funksjonsevne oftere enn gutter har dårlig selvbilde og psykiske plager. Studien om kvinner med psykiske helseplager peker på at kvinnene har kjønns spesifikke utfordringer i dagliglivet knyttet til engstelse for å miste omsorgen for barna eller for å bli utsatt for vold og overgrep.

Vi finner også få studier som tar opp spørsmål om identitet og selvbilde med kjønn som tema eller perspektiv. I studien nevnt over om unge med fysiske funksjonsnedsettelse, kommer det fram at gutter med og uten funksjonsnedsettelse har et bedre globalt¹ selvbilde enn jenter og at opplevelse av ensomhet har større innvirkning på globalt selvbilde hos jenter enn hos gutter. Mens en casestudie av en kvinne med utviklingshemming tar opp hvordan hun lærer å utvikle en positiv kjønnsidentitet gjennom samvær med andre kvinner, peker en annen studie på at kvinner som får funksjonsnedsettelse i voksen alder trenger å re-orientere seg slik at de kan fastholde sin identitet som kvinne i en ny livssituasjon.

Barnehager er viktige oppvekstarenaer, og barn med nedsatt funksjonsevne har hatt fortrinnsrett til opptak i barnehage i 40 år. Til tross for dette har vi bare funnet en studie på barnehagefeltet som har et kjønns perspektiv. At det er lite å finne, bekreftes i en kunnskapsoppsummering om barn med funksjonsnedsettelse i barnehage. Her nevnes det kort at barn med funksjonsnedsettelse framstår som en homogen gruppe og ikke som kjønn. Den studien vi har gjennomgått, viser at barn tidlig sosialiseres som jenter og gutter, men at barn som har tvetydig atferd eller store utfordringer kan forstås som ikke tilhørende ett bestemt kjønn, men framstå med utydelig kjønnsidentitet.

Skoleforskningen generelt forholder seg vanligvis til at skoleelever er jenter og gutter, men dette gjenspeiles ikke i forskning om elever med funksjonsnedsettelse. I de fleste studier om elever med funksjonsnedsettelse inngår kjønn som variabel og viser til forskjeller mellom kjønn. Én slik studie viser at jenter som tas inn i videregående skole på særlige vilkår, ser ut til å ha større risiko enn menn for å bli trygdemottakere i relativt ung alder. Livekårsundersøkelser viser at jenter i større grad enn gutter tar høyere utdanning, og at dette ser ut til å være tilfelle også for jenter med nedsatt funksjonsevne.

Både kjønnsforskningen og forskning på det spesialpedagogiske området har vært opptatt av kjønn, men med ulikt utgangspunkt. Mens kjønnsforskningen er mest opptatt av jenters

¹ Globalt selvbilde betegner et helhetlig selvbilde satt sammen av ulike områdespesifikke selvbilder (skolekompetanse, sosial aksept, atletisk kompetanse, utseende, væremåte mv.)

situasjon i skolen, og ikke spesielt av jenter med funksjonsnedsettelse, tar forskning på det spesialpedagogiske området i større grad opp situasjonen for gutter. Studier på dette området viser at gutter langt oftere enn jenter mottar spesialundervisning, og at henvisningsgrunner oftest er vansker som kan knyttes til problematisk atferd, lese- og skrivevansker og matematikkvansker.

Det finnes forholdsvis mye forskning om funksjonshemming og arbeid, men lite av denne omhandler kjønn. Levekårsstudier viser at personer med funksjonsnedsettelse har ca. 50 prosent lavere sysselsetting enn befolkningen uten funksjonsnedsettelse. Nyere analyser peker i retning av at kjønn ser ut til å ha mindre betydning for sysselsettingen til personer med nedsatt funksjonsevne enn for befolkningen totalt ved at kjønnsforskjellene er mindre. Funn når det gjelder deltidsarbeid er sprikende, men kvantitative studier viser at når det gjelder deltid, har kjønn enda mer å si for personer med funksjonsnedsettelse enn for befolkningen totalt. Situasjonen for personer med utviklingshemming er behandlet for seg, og her kommer det fram at de aller fleste har sysselsetting i en skjermet del av arbeidsmarkedet. Det avdekkes tydelige kjønnsforskjeller hvor menn i langt større grad deltar i arbeidslignende aktivitet, mens kvinner typisk har aktiviteter knyttet til dagsentre. Ofte er dette aktive valg som gir rom for å spille ut mer tradisjonelle kjønnsroller.

På området bolig har vi ikke funnet noen studier relatert til kjønn. Det eneste vi har funnet her er at i enkelte studier er kjønn inkludert som variabel, uten at signifikante kjønnsforskjeller er funnet. Både kvinner og menn kan være inkludert i intervjustudier, men kjønn blir verken tematisert eller utdypet. På området familieliv har vi imidlertid funnet noen få studier som har forholdt seg til kjønn både som variabel, som tema og som teoretisk perspektiv. Vi finner likevel få studier av familielivet til personer med funksjonsnedsettelse som setter kjønn i sentrum for analysene. Foreldreskap er tema i flere studier. Mens noen av disse studiene trekker inn kvinners erfaringer og deres sårbarhet for ikke å bli sett på som gode mødre, viser en studie at det å bli mor kan føre til at funksjonsnedsettelsen oppleves om mindre sentral for ens selvforståelse og på hvordan en blir forstått og møtt av andre. En studie trekker fram fedre med nedsatt funksjonsevne og deres utførelse av farskap. Fedrene trakk fram betydningen av å være nærværende, men fikk utfordringer med å leve opp til idealer om fysisk mannlighet.

En studie tar opp hvorvidt og eventuelt hvordan funksjonshemming hos en eller to parter i heteroseksuelle forhold virker inn på kjønnslikestillingen, og mer presist fordelingen av ulike husarbeids- og barneomsorgsoppgaver og investering i lønnsarbeid. I denne studien står kjønn sentralt i den forstand at forfatterne eksplisitt ser på hvordan nedsatt funksjonsevne hos en eller begge parter i et par, virker inn på fordeling av ulike (kjønnede) arbeidsoppgaver i og utenfor hjemmet. Som forventet viser studien at husarbeidet deles mindre likt i husholdninger der en av partene har en funksjonsnedsettelse enn i husholdninger der ingen av partene har nedsatt funksjonsevne. Det framgår at funksjonshemming bidrar til en mer tradisjonell arbeidsdeling hvor menn har mer ansvar for lønnsarbeid og kvinner har mer ansvar for arbeid i hjemmet.

Studier av vold og overgrep mot voksne og barn med nedsatt funksjonsevne refererer til kjønn som variabel og gjør sammenlikninger mellom kjønn og mellom personer med og uten nedsatt funksjonsevne. De fleste studiene som handler om vold og overgrep, dreier seg om voksne kvinner mens en studie av overgrep mot personer med utviklingshemming inkluderer både kvinner og menn. Overgrep mot kvinner med fysiske funksjonsnedsettelse er mer langvarige og har større konsekvenser enn overgrep mot andre kvinner. Kvinner med utviklingshemming er mer utsatt for vold og overgrep i nære relasjoner enn menn med utviklingshemming, men det i senere tid har vært en betydelig økt rapportering om vold og overgrep mot menn med utviklingshemming.

Når det gjelder studier av overgrep mot barn, er både jenter og gutter inkludert i to retrospektive studier av personer med henholdsvis synshemming og hørselshemming. Studien viser størst frekvens av overgrep mot barn som hadde fått henholdsvis syns- og hørselshemming i tidlig barndom sammenliknet både med personer som hadde fått slike funksjonsnedsettelse i voksen alder og med voksne totalt. Studien fant at jenter med funksjonsnedsettelse var mer utsatt for overgrep enn andre jenter og at gutter med funksjonsnedsettelse var mer utsatt enn andre gutter. Både barn og voksne var utsatt for overgrep i helseinstitusjoner og internatskoler.

Temaet interseksjonalitet står sentralt i kjønnsforskningen, men vi har bare funnet et par studier innenfor funksjonshemmingsfeltet som har et interseksjonelt perspektiv. De få studiene vi har identifisert, viser imidlertid at interseksjonalitet kan representere et fruktbart inntak til å belyse hvordan både funksjonshemming og kjønn som sosiale kategorier og erfarte forskjeller produseres og gis mening i ulike kontekster. Studien viser også hvordan funksjonshemming og kjønn i samvirke med andre maktasymmetrier og erfaringer får forskjellig betydning og relevans. I en studie av menn med betydelig grad av nedsatt funksjonsevne som bruker ulike tekniske hjelpemidler i hverdagen for å øke sin funksjonsevne, framheves det at funksjonshemming i likhet med kjønn og klasse i noen situasjoner kan bli borte eller gjøres irrelevant. For eksempel kan aktualisering av kjønnsforskjeller bidra til å gjøre funksjonshemmingen mindre relevant. I en case-studie vises det til hvordan en krevende asylsøkerprosess kan overskygge funksjonshemming.

I vår avsluttende diskusjon trekker vi fram hva vi ser på som «det store bildet» av hvordan kjønn framtrer i funksjonshemmingsforskningen. Først og fremst handler dette bildet om at vi finner få studier som tematiserer eller behandler kjønn som perspektiv, tema eller ser på hvordan kjønn og funksjonshemming virker sammen. Dessuten, når kjønn inngår i studier om funksjonshemming, er det i de aller fleste tilfeller som variabel som brukes til å forklare forskjeller mellom menn og kvinner, gutter og jenter. Kjønn framkommer med dette som en stabil (biologisk) størrelse, som noe en «er» og ikke som noe en «gjør» eller «konstrueres som». Vi har likevel funnet noen studier som omhandler kjønn som tema eller perspektiv. Under overskriften kjønn som perspektiv har vi plassert de to eneste studiene vi har funnet, som har et interseksjonelt perspektiv. Dette funnet peker tydelig på at funksjonshemmingsforskningen i Norge ikke har tatt inn over seg at det å ha nedsatt funksjonsevne inngår i komplekse samspill med andre mulige forskjeller.

Summary

As a result of debates about non-discrimination and increased attention of intersectionality and multiple discriminations, the Norwegian Directorate for Children, Youth and Family Affairs has financed a study which summarizes scientific knowledge about gender perspectives in disability research. This is also connected to the governmental proposition about a new joint law against discrimination from 2015 which recently was sent out as a consultation document.. Gender is also a subject in the *UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD)*. In article 6 the situation of women and the possibility that women with disabilities risk to suffer multiple discriminations are discussed.

The aim of this study is examine to which degree and how a gender perspective is reflected in Norwegian disability research after 2000. Norwegian research is in this context defined as written by one or more Norwegian researchers or as relating to Norwegian conditions. The following themes are included in the study: health, identity and self-understanding, kindergarten, school and education, labour, housing, violence and sexual assaults. In addition, we have included studies of family life when both or one adult family member is impaired.

Method

Our ambition has been to give a broad overview of relevant studies, and therefore, the inclusion criteria have not been too strict. We aimed at finding literature of high standard, and have primarily included publications in peer-reviewed journals, and reports and dissertations published by well-known institutes and institutions. We searched for literature at the digital publication platform, Idunn, and the search engines Oria and Google scholar. Relevant journals in disability research and gender research, and references in books and journals have been studied in order to find references connected to disability and gender. The literature was gathered and sorted in the reference program EndNote. Point of departure for the initial sorting was the given themes and the categories gender and living conditions. Afterwards, the themes were studied one by one and scanned for the possible inclusion of gender. In the analysis, we asked how gender had been addressed (as variable, theme or perspective) and what the studies showed in relation to gender and questions related to gender. We also asked what has been taken for granted in studies about gender and questions related to gender, and whether other themes were studied as alternative to gender.

Themes

Health is not a central theme in social science studies about disability and it does not come as a surprise that we have found few studies about gender and health. As point of departure, we mention that living conditions studies show that women more often than men experience bad health, and that women are disabled more often than men. The other few studies in this area,

deals with self-image and mental health in adolescents with physical disabilities and with women with mental health conditions and experience from being hospitalized. The study about young individuals shows that girls with and without disabilities more often than boys has a negative self-image and mental health challenges. The study about women with mental health problems shows that the women experienced gender specific challenges in their daily lives: fear of losing their children or to be exposed to violence or sexual assaults.

Few studies deal with questions about identity and self-image in a gender perspective. The study mentioned above, about young individuals with physical disabilities, is also included in our presentation of identity and self-image. The study finds that boys with and without disabilities have a more positive global self-image² than girls, and that experiencing loneliness contributed to a more negative global self-image in girls with disabilities compared to boys. While a case study about one woman with intellectual disability discusses how she learns to develop a positive gender identity in companionship with other women, another study shows that women who became disabled as adults, needed to re-orientate in order to keep an identity as woman in their new situation,

Kindergartens are important arenas for growth and development during childhood, and children with disabilities have for more than 40 years been prioritized for kindergarten. In spite of this, we have found only one study in this area that thematize gender. The fact that there are few studies was confirmed in a summary about children with disabilities in kindergarten. According to the study, children with disabilities were seen as a homogenous group and not as girls and boys. In the study mentioned above, the author found that children were socialized as girls and boys from an early age, but that children with diffuse behaviour or great challenges tended to be understood by other children as not belonging to a specific gender.

Generally, school research relate to the fact that students are boys and girls. However, this is not reflected in research about students with disabilities. Most such studies use gender as variable in order to find differences between the sexes. One such study informed that women, who attended upper primary education on grounds of special conditions, seemed to have greater risk than men of receiving disability pension from a relatively young age. Besides, both gender research and research about special education has related to gender, but from different points of departure. While gender studies has related to school girls, and not especially to girls with disabilities, research about special education often deals with the situation of boys who have difficulties at school. Studies in the field of special education, reveal that boys more often than girls are offered special education, and that the reasons why, mostly were behavioural difficulties, and specific difficulties with reading, writing and mathematics.

² Global self-image refers to an overall self-image composed of division specific self-images (scholastic competence, social acceptance, athletic competence, appearance, behaviour etc.).

When it comes to studies about disability and work, there are a relatively high number of studies, but few are relating to gender. Living condition studies show that persons with disabilities have approximately 50 percent lower labour market participation than people without disabilities. However, new analyses point to the fact that gender seem to have lower significance for labour market participation for people with disabilities than for the total population because the gender differences are less. Findings about part time work differ, but quantitative studies show that when it comes to part time work, gender is more salient for people with disabilities than for the total population. The labour market situation for people with intellectual disabilities is dealt with separately, and according to findings from studies about this group, most of them work in various forms of sheltered employment. There seem to be significant gender differences: men work in sheltered work while women more often attend daycare centres. This is often actively chosen activities which allows for playing out m or traditional gender roles.

We have found no studies about living arrangements related to gender. Gender is included as variable in some studies, but no significant gender differences have been found. In interview studies, both men and women may be included as participants, without gender being thematized or given closer attention. In the area of family life, however, some studies relates to gender as both variable, theme and as theoretical perspective. In spite of this, we have found few studies about people with disabilities and family life which includes gender as a significant perspective in the analyses. Being parents are topics in some studies. While some of these studies point to the experiences of women and their vulnerability as mothers who potentially may be perceived as unfit, another study shows that becoming a mother may allow women with disabilities to experience that their disability is of less significance for their self-understanding and how they are perceived by others. One study deals with fathers with disabilities and how they perform their fatherhood. The fathers found nearness to their children very important, but were challenged by trying to live up to ideals about physical masculinity.

Another study asks whether or eventually how disability in one or both parties in a heterosexual relationship, influence gender equality and the distribution of tasks like household work, child care and paid work. Gender is central in this study, as the authors explicitly look at how disability in one or both parties in a couple influences the distribution of different (gendered) task inside and outside of the family home. As expected, the study showed that household chores were distributed less evenly in families where one party was impaired than in couples where no-one was impaired. Disability also contributed to a more traditional division of work where men were more responsible for paid work and women were more responsible for the home.

Studies of violence and sexual assaults toward adults and children with disabilities refer to gender as variable and make comparisons between the sexes and between individuals with and without disabilities. Most studies about violence and sexual assaults include adult women, but a study about sexual assault towards people with intellectual disabilities also includes men. Sexual assault towards women with physical disabilities tends to be more long standing

and have greater consequences than assaults towards other women. Women with intellectual disabilities are more exposed to violence and (sexual) assaults than men, but a significant increase in violence and sexual assaults towards men with intellectual disabilities has been reported.

In two retrospective studies about sexual assaults towards children with visual impairments and hearing impairments respectively, the researcher found significantly higher frequency of sexual assaults towards children who became disabled in early childhood than in adults who lost their vision or hearing as adults, and adults without disabilities. These studies show that girls with seeing and hearing impairments were more exposed to sexual assaults than girls in general, and that boys with the same types of impairment were more exposed than other boys. Some adults and some children had been exposed to violence and sexual assaults in health institutions and special schools.

Intersectionality is a central theme in research on gender, but we have only found two studies in the field of disability research which hold an intersectional perspective. However, these studies show that intersectionality can represent a fruitful approach to highlight how disability and gender as social categories are produced and ascribed meaning in different contexts. The studies also show how disability and gender combined with other power asymmetries and experiences are given different significance and relevance. In a study about men with comprehensive physical disabilities who use different technical aids in their daily lives, it is highlighted that disability as well as gender and class under some circumstances can vanish or be made irrelevant. Actualization of gender differences may for example make the impairment less relevant. A case-study demonstrates how a demanding process of seeking political asylum can overshadow a disability.

In our discussion we focus on what we have defined as the ‘big picture’ about how gender is made visible in disability research. Primarily, this picture is demonstrating that there are few studies which thematize or use gender as perspective or theme, or look at how gender and disability interact. In addition, when gender is visible in disability research it is most often as variable which are used to explain differences between men and women, boys and girls. Hereby, gender is perceived as a stable (biological) dimension, as something one ‘is’ and not as something one ‘does’ or is ‘constructed’ as. In spite of this, we have found some studies which relate to gender as theme or perspective. Under the headline ‘Gender as perspective’ we have placed the only two studies found that have an intersectional perspective. This finding points to the fact that disability researchers in Norway has not taken into account that being impaired also implies to be woven into complex interplays with other possible differences.

1. Innledning

Denne rapporten er skrevet på oppdrag fra Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet (Bufdir) og er en kunnskapsoppsummering om kjønnsperspektiv i norsk forskning om funksjonshemming etter 2000. Bakgrunnen for kunnskapsoppsummeringen er at det mangler en samlet gjennomgang av hvordan den norske funksjonshemmingsforskningen har forholdt seg til kjønn og kjønnsrelaterte spørsmål. Målet er å undersøke i hvilken grad og eventuelt hvordan kjønn har blitt tematisert og utforsket i relevante forskningstekster, og å vise hvilken kunnskap om kjønn og kjønnsrelaterte spørsmål den aktuelle forskningen har produsert. Det var et ønske fra direktoratet at følgende tema skulle inkluderes i studien: helse; identitet og selvbilde; barnehage, skole og utdanning; sysselsetting; boligsituasjon; vold og overgrep. I tillegg har vi valgt å inkludere studier om familieliv i familier hvor en av foreldrene har nedsatt funksjonsevne. Videre har vi valgt å gjennomgå hvordan funksjonshemming er håndtert i kjønnsforskningen og i det som her er kategorisert som forskning med et interseksjonelt perspektiv.

I internasjonal sammenheng har det skjedd en tydelig og konkret dreining, både i politikk og i forskning, bort fra rene kategori- og identitetsperspektiver og over mot varierte erfaringer og komplekse maktstrukturer. I Norge har det også vokst fram en økende bevissthet om at det i mange sammenhenger gir liten mening å se på en maktasymmetri om gangen, men at man heller må vende oppmerksomheten mot hvordan ulike kombinasjoner av forskjeller øker eller minsker mulighetene for marginalisering og diskriminering (Berg, Flemmen og Gullikstad 2010; Lotherington 2010).

Politiske uttrykk for denne nye måten å tenke om identitet, forskjell og diskriminering i norsk sammenheng, er blant annet opprettelsen av Likestillings og diskrimineringsombudet (LDO), som erstattet både det tidligere Likestillingscenteret og Likestillingsombudet, som behandlet spørsmål om kjønnslikestilling, og Senter mot etnisk diskriminering, som behandlet spørsmål om diskriminering på etnisk grunnlag. I den nye enheten skulle alt arbeid for å bekjempe diskriminering og fremme reell likestilling, uavhengig av diskrimineringsgrunnlag, samles i et felles håndhevingsapparat (Lotherington 2010). Det vil si at LDO håndhever alle lover om diskriminering som for eksempel likestillingsloven, diskrimineringsloven om etnisitet, diskrimineringsloven om seksuell orientering og diskriminerings- og tilgjengelighetsloven. I 2016 ble lovforslaget, *Forslag til lov om likestilling og forbud mot diskriminering*, sendt på høring. Målet med lovforslaget er å gi et mer oversiktlig og enhetlig vern mot diskriminering uavhengig av diskrimineringsgrunnlag (Barne- og likestillingsdepartementet 2015). Det heter at en felles lov vil gi samme vern mot diskriminering på alle samfunnsområder. Samtidig sies det at det likevel er behov for at det tas spesielle hensyn til at utfordringer knyttet til særegne diskrimineringsgrunnlag blir ivaretatt. For eksempel kan det handle om vern mot graviditetsdiskriminering og regler om universell utforming knyttet opp mot diskriminering av personer med nedsatt funksjonsevne. Internasjonalt framkommer også betydningen av å ha

fokus på kjønn gjennom konvensjonen om rettigheter for personer med funksjonsnedsettelse (CRPD) som spesielt tar opp kvinners situasjon og muligheter for at kvinner med nedsatt funksjonsevne kan oppleve multipl diskriminering.

Tilsvarende kan man si at det også i forvaltningen vokst fram en økende bevissthet om at kropper kommer i mange varianter – inkludert funksjonsevne, og at en eventuell funksjonsnedsettelse vil ha betydning for hvordan det oppleves å leve som kvinne og mann. Et tydelig uttrykk for dette er at Stortingsmelding nr. 8, 2008-2009, *Om menn, mansroller og likestilling*, peker på at det er et stort fravær av forskning om funksjonshemming i et maskulinitetsperspektiv, og etterlyser mer forskning på dette. En måte å forstå denne henstillingen til nettopp maskulinitetsforskningen, er at den forskningen som har sett på kjønn og funksjonsnedsettelse i sammenheng, primært har fokusert på funksjonshemmede kvinners liv og erfaringer, og veldig sjelden på menn og funksjonshemming, noe som også påpekes av Kristiansen og Traustadóttir i antologien *Gender and Disability Research in the Nordic Countries* (2004). Vår gjennomgang tyder på at kvinner oftere enn menn er studieobjekter i funksjonshemmingsforskningen, men at studiene i liten grad utforsker hva kjønn betyr for funksjonshemmingen og funksjonshemmingen for kjønn. Tvert imot preges forskningen i stor grad av at kjønn tas som en gitt størrelse og variabel, og veldig sjelden som noe som «gjøres» og «blir til» i sosiale relasjoner og samvirke med andre forskjeller.

Med dette mener vi at funksjonshemmingsforskningen i liten grad har tatt til seg oppfordringen om å se på hvordan ulike forskjeller og maktasymmetrier virker sammen, framfor å betrakte dem hver for seg. Det betyr ikke at funksjonshemmingsforskningen ikke omtaler andre identiteter og forskjeller enn funksjonsnedsettelse, eller at forskningen er blind for at det å være for eksempel kvinne og ha en funksjonsnedsettelse og det å være mann å ha en funksjonsnedsettelse kan gi ulike erfaringer. Samtidig ser vi at de fleste studier på funksjonshemmingsfeltet forholder seg til funksjonshemming som en enhetlig kategori eller masterstatus som gjør andre identiteter eller forhold usynlige eller uvesentlig. Unntak fra dette er at forskning om funksjonshemming i noen tilfeller har bygget bro over til forskning om innvandring og etnisitet. Eksempler her er en studie av minoritetsfamilier som har barn med nedsatt funksjonsevne (Berg 2012) og en studie om samer med funksjonsnedsettelse (Melbøe m.fl. 2016).

Begrepsavklaringer

Denne rapporten er skrevet av forskere med ståsteder i kjønnsforskning og funksjonshemmingsforskning. En utfordring vi har hatt er at våre to forskningsfelt til dels opererer med ulike begrepsapparater, og at det ikke umiddelbart er enkelt å sette seg inn i begreper som en innen et bestemt felt tar for gitt. For å lette inngangen til denne rapporten for lesere med bakgrunn i henholdsvis kjønnsforskning og funksjonshemmingsforskning, forklarer vi innledningsvis sentrale begreper innen de to feltene.

Funksjonshemming

Funksjonshemmingsbegrepet har lenge vært debattert og omstridt både i forskningsmiljøer og i interesseorganisasjoner for personer med nedsatt funksjonsevne. I nordisk sammenheng står en relasjonell forståelse av funksjonshemming sterkt, og et sentralt dokument her i landet, NOU 2001:22, trekker opp hva en relasjonell forståelse innebærer. Utvalget bak utredningen bruker begrepet funksjonshemmende prosesser og peker på at det er «... i samspillet mellom individuelle funksjonsnedsettelse, omgivelser og situasjoner at funksjonshemmende prosesser utspilles» (s. 17). Utvalget mener at funksjonshemmingsbegrepet er så omfattende og flertydig at det er behov for flere begreper for å skille mellom individ, omgivelser/situasjoner og samspillet dem imellom. I denne rapporten bruker vi følgende av utvalgets begreper:

- redusert (nedsatt) funksjonsevne eller funksjonsnedsettelse - dette begrepet viser til tap av, skade på eller avvik i en kroppsdel eller i en av kroppens psykologiske, fysiologiske eller biologiske funksjoner
- funksjonshemmende forhold (barrierer) - viser til et gap eller misforhold mellom forutsetningene til mennesker med funksjonsnedsettelse og krav som stilles av omgivelsene til funksjon på områder som er av vesentlig betydning for å etablere og opprettholde selvstendighet og en sosial tilværelse.
- funksjonshemmet - når dette begrepet brukes om personer, viser det til de som får sin praktiske livsførsel vesentlig begrenset på grunn av gapet eller misforholdet mellom personens nedsatte funksjonsevne og miljøets/ samfunnets krav.

Kjønn

I likhet med funksjonshemming, er det også mange måter å forstå kjønn på. Et særlig viktig skille i så måte er mellom forskning som tar utgangspunkt i kategoriene «mann» og «kvinne», og for så vidt også «maskulinitet» og «femininitet», og forstår dette som faste størrelser, gjerne med utgangspunkt i biologiske og fysiologiske forskjeller, og forskning som forholder seg til kjønn som noe som «blir til» og «gjøres» i samspill med andre mennesker, samfunn og kultur. Videre kan man skille mellom de som primært ser på kjønn som subjektiv erfaring knyttet til blant annet kropp og seksualitet, de som ser på kjønn som en symbolske størrelse, og de som ser kjønn som struktur. Denne flertydigheten ble også tydelig da vi i arbeidet med denne litteraturstudien skulle se på «kjønn i forskning om funksjonshemming». For hva vil det det si? Er det så enkelt som at både kvinner og menn er representert i studiene? Eller må det innebære at eventuelle forskjeller mellom kvinner og menn er utforsket? Eller endatil at studiene eksplisitt har tematisert og utforsket kjønnsspesifikke erfaringer og forståelser, og kanskje også inkludert kjønnsteoretiske perspektiver?

I kjønnsforskningsfeltet, som blant annet er kjennetegnet av tverrfaglighet og heterogenitet både hva gjelder metode og teori, vil det være mange ulike svar på disse spørsmålene. For å fange bredden i ulike måter å behandle kjønn på, har vi i denne litteraturstudien valgt å bruke følgende tre tilnærminger:

Kjønn som variabel: Forskning som har denne tilnærmingen til kjønn søker å undersøke hvor mange av hvert kjønn som gjør hva, diskutere likheter og forskjeller mellom kvinner og menn, og gjerne presentere forslag til måter å forstå disse på. Kjønn som kategori problematiseres stor sett ikke, men det kan åpnes for å se hvordan kjønn spiller sammen med andre gitte kategorier, og til å undersøke hvilke kategoriserende prinsipp som trer fram som særlig relevante i ulike tilfeller, men da på et overordnet og strukturelt nivå.

Kjønn som tema: Forskning som har denne tilnærmingen til kjønn er opptatt av å undersøke hvordan kjønn oppleves og gis mening på ulike samfunnsarenaer og sammenhenger, og gjerne også utforske forholdet mellom kvinner og menn og kvinnelighet og mannlighet. Studier som forholder seg til kjønn som empirisk tema utforsker ofte kjønnsspesifikke tema, og da særlig tema som typisk assosieres med kvinner og kvinnelighet, slik som reproduksjon, omsorgsarbeid og husarbeid.

Kjønn som perspektiv: Å forholde seg til kjønn som perspektiv, vil si å erkjenne at kjønn er et sentralt orienteringsredskap blant mennesker, og å ha denne erkjennelsen med seg når man søker å besvare ulike problemstillinger - inkludert de som ved første øyekast ikke handler om kjønn. Å anvende kjønn som perspektiv vil også si å se på hvordan kjønn blir til og gis mening i ulike situasjoner og kontekster, og hva som til enhver tid er med på å gi de symbolske og strukturelle størrelsene *kvinnelighet* og *mannlighet* kulturelt spesifikt betydningsinnhold.

Forskning om funksjonshemming, kjønn og interseksjonalitet

Kjønnsforskning og forskning om funksjonshemming har eksistert som parallelle forskningsfelt gjennom mange år. De to feltene har i stor grad utviklet seg uavhengig av hverandre, til tross for at begge analyserer maktrelasjoner, sosial ekskludering, undertrykking og andre tema som er relatert til marginalisering. Tradisjonelt sett har det også vært lite kontakt og kunnskapsutveksling mellom de to feltene (Barron 2004, Traustadóttir & Kristiansen 2004).

For kjønnsforskningen har dette blant annet ført til at funksjonsnedsettelse som fenomen er viet lite oppmerksomhet, og at personer med funksjonsnedsettelse og deres erfaringer i stor grad har blitt oversett (Barron 2004; Traustadóttir & Kristiansen 2004). Dette betyr blant annet at det i kjønnsforskningstilfelle har vært forsket lite på funksjonshemmedes kjønnete erfaringer, og også på eventuelle kjønnsspesifikke trekk ved ulike funksjonshemmende barrierer. Det betyr også at det kritiske perspektivet på kjønnsforskjeller, som står sterkt i nyere kjønnsforskning, i veldig liten grad er utforsket når det gjelder personer med funksjonsnedsettelse. En annen konsekvens av manglende utveksling mellom de to feltene er at man ikke ser hvordan komplekse tema som provosert abort og kvinners omsorgsarbeid kan ha svært ulikt betydningsinnhold alt etter hvilket ståsted man betrakter det fra (Traustadóttir

2004). Mens fri abort i kjønnsforskningen primært har handlet om kvinners rett til selv å bestemme over egen reproduksjon, har det i funksjonshemmingsforskningen også handlet om retten til å bli født med en funksjonsnedsettelse. Likeledes har kjønnsforskningen forholdt seg til det kjønnede omsorgsarbeidet først og fremst som noe som representerer en undertrykkelsesrisiko for kvinner, mens funksjonshemmingsforskningen også har vært opptatt av hvordan både kvinner og menn med nedsatt funksjonsevne kan bli sett på som «omsorgsbyrde».

Forskning om funksjonshemming har alltid inkludert både kvinner og menn som studieobjekter, og til en viss grad har en vært opptatt av å undersøke om funksjonshemmende barrierer slår ut ulikt mellom kjønn (Kittelsaa m.fl. 2015). I kvantitative studier av funksjonshemming vil kjønn oftest inngå som variabel, og slike studier vil kunne avdekke forskjeller mellom menn og kvinner. Levekårsundersøkelser, helseundersøkelser, arbeidsmarkedsundersøkelser samt ulike registerstudier hvor funksjonshemming inngår, er eksempler på dette. I studier hvor kjønn inngår som variabel kan effektene kjønn og funksjonshemming har på hverandre arte seg på to ulike vis: de kan legge seg oppå hverandre – altså en additiv effekt; eller de kan interagere, og med det vil den ene variabelen enten forsterke eller redusere effekten av den andre. I denne litteraturstudien undersøker vi blant annet i hvor stor grad effekter av kjønn og funksjonshemming trer fram som additive eller interaktive i det norske forskningsgrunnlaget.

Internasjonal forskning om kjønn og funksjonshemming

Mye av den internasjonale forskningen som har studert forholdet mellom kjønn og funksjonshemming, dreier seg om kjønn som tema. Eksempler her er studier som løfter fram erfaringene til kvinner med nedsatt funksjonsevne. Her har mange av forskerne vært kvinner som selv har en funksjonsnedsettelse. Mer spesifikke tema knyttet til kvinner og funksjonshemming har også vært tatt opp; herunder vennskap, moderskap, seksualitet og seksualisert vold (Barron 2004; Traustadóttir & Kristiansen 2004). Et funn i foreliggende forskning om funksjonshemming og funksjonshemmende barrierer er at kvinner med funksjonsnedsettelser kan ha vansker med å få innpass i tradisjonelle kvinneroller. Dette vil blant annet si at kvinner som trenger daglig hjelp ikke anses egnet til å være mødre (Barron 1997). En følge av dette har for en del kvinner med bevegelseshemming ført til at de har valgt bort morsrollen, tatt utdanning og vært i arbeid (Helmius 2004). Samtidig hevder blant annet Karin Barron at kjønnsspesifikke erfaringer og kjønnede strukturer i liten grad er blitt inkludert i funksjonshemmingsstudiene, og illustrerer dette med å trekke fram sin egen avhandling som et av få eksempler på studier av menns opplevelse av å leve med en bevegelseshemming (2008).

Når det gjelder kjønn som perspektiv, ser det imidlertid ut til å være nokså lite utbredt i den internasjonale funksjonshemmingsforskningen. En annen side er at det teoretiske arbeidet som har foregått innen kjønnsforskningen siden 1960-tallet, og som har hatt stor betydning for frigjøringsprosesser i en rekke ulike minoritetsgrupper og for forskningen på disse (Jørgensen

og Mühleisen 2006), i liten grad ser ut til å ha blitt tatt opp i forskningen om personer med funksjonsnedsettelse eller i forskning om funksjonshemmende barrierer. Et eksempel på dette er den poststrukturalistisk inspirerte kjønnsforskningens kritikk av den tradisjonelle forståelsen av kjønn som noe man «er», og introduksjonen av en ny tenkning hvor kjønn «gjøres» gjennom «herming» av kulturspesifikke normer for riktig kvinnelighet og mannlighet (Butler 1997; Søndergaard 1996; West & Zimmermann 1987), som ikke ser ut til å ha fått noe særlig fotfeste i forskningen om funksjonshemming. Et annet eksempel er kjønnsforskningens oppvåkning når det gjelder menns kjønnede erfaringer, som har resultert i at man i dag kan snakke om forskning om menn og maskuliniteter som et eget fagfelt (Lorentzen 2006), noe som er lite gjenspeilet i forskningen om funksjonshemming (jfr. Barron 2008; Shakespeare 1996).

I følge Barron (2008) er det imidlertid også likheter mellom kjønnsforskning og funksjonshemmingsforskning når de gjelder hvordan ulike tematikker blir usynlige. Blant annet hevder hun at den fysiske kroppen har vært usynliggjort som meningsbærende i kjønnsforskningen gjennom skillet mellom sosialt kjønn og biologisk kjønn og i funksjonshemmingsforskningen hvor det har vært skilt mellom det kroppslige («impairment») og det sosiale i form av samfunnsskapt barrierer («disability»). Videre representerer nettopp den fysiske kroppen også et felt hvor det har vært en viss utveksling og påvirkning mellom forskningsfeltene, idet kritikk fra feministiske forskere har ført til at det har blitt fokus også på det kroppslige i studier om funksjonshemming (Grue 2014).

Nordisk og norsk forskning om kjønn og funksjonshemming

På nordisk nivå fantes det tidligere et forskernettverk om kjønn og funksjonshemming. Erfaringer fra dette nettverket er beskrevet i en rapport fra Østlandsforskning (Guldvik og Olsvik 2005) i forbindelse med en søknad til Norges forskningsråd om å etablere et tilsvarende norsk nettverk. Det nordiske nettverket hadde bevilgning fra The joint committee for Nordic research councils in the humanities and social science (NOS-HS) i 2000 og 2001, men fikk ikke videre bevilgning. Formelt sett eksisterte det derfor bare i to år. Dette førte til at arbeidet med planlagte publikasjoner ble utsatt og at medlemmer i nettverket ble henvist til å møtes på konferanser. Det var likevel stor aktivitet ved at nettverkets medlemmer presenterte prosjekter på konferanser; blant annet i regi av *Nordic Network on Disability Research* (NNDR). Guldvik og Olsvik anslår at til sammen har 40 prosjekter og delprosjekter om kjønn og funksjonshemming vært presentert fra medlemmer av nettverket. I tillegg er det utgitt to bøker med nær tilknytning til nettverket; *Gender and Disability Research in the Nordic Countries* (Traustadóttir & Kristiansen (eds.) 2004) og *Genus och funktionshinder* (Baron (red.) 2004). Nettverket sto i tillegg bak et spesialnummer av *Scandinavian Journal of Disability Research* om kjønn og funksjonshemming i 2006. Målet med disse publikasjonene har vært å introdusere de to begrepene kjønn og funksjonshemming og utforske hvordan de to studiefeltene som begrepene går inn i, har blitt kombinert i tidligere forskning, samt gi en oversikt over noe av den litteraturen som har kommet ut av studier som har operert i interseksjonen mellom funksjonshemming og kjønn.

I senere år ser det imidlertid ut til at forskningsaktiviteten om kjønn og funksjonshemming har vært liten. I en oppsummering av norsk forskning om funksjonshemming (Dolva og Askheim 2013) gjennomgås alle presentasjonene som har vært gitt på konferanser i regi av Norsk nettverk om forskning om funksjonshemming i perioden 2004-2012. Samlet for hele perioden var det bare to presentasjoner som omhandlet kjønn og funksjonshemming. En gjennomgang av titler og abstracts fra de to siste konferansene i det norske nettverket (2014 og 2016) viste at bare en presentasjon ved hver av disse to konferansene hadde et kjønnsperspektiv.

Med introduksjonen av det som gjerne betegnes som et interseksjonalitetsperspektiv, er det imidlertid lett å tenke seg at forholdet mellom de to forskningsfeltene endrer seg og at avstanden minsker og den gjensidige interessen og utvekslingen øker. Interseksjonalitet viser her til en påstand om at et individs og en gruppes livsbetingelser aldri bare er påvirket av én sosial forskjell og den posisjon som er heftet ved denne, men derimot av et kompleks av forskjeller slik som kjønn, etnisitet/«rase», religion, sosial klasse seksualitet og funksjonshemming. Videre sies det at det av den grunn ikke gir mening verken å forholde seg til eller å studere de ulike forskjellene og deres effekter hver for seg (Gullikstad 2013; Berg m.fl. 2010).

Interseksjonalitetsperspektivet ble raskt omfavnet både som en teori, et perspektiv og et analysegrep, og kan i dag hevdes å ha fottfeste i en rekke fagfelt (Lykke 2003; Yuval-Davis 2005; 2006). I Norden ble det også snart gjort et større bearbeidingsarbeid av den nokså strukturalistiske tenkningen som begrepet representerte da det først ble introdusert i USA på 1980-tallet, som harmonerte bedre med de konstruktivistiske og poststrukturalistiske forskningstradisjonene som dominerte her, ikke minst i kjønnsforskningen. Den største forskjellen på de to tradisjonene er at den amerikanske fokuserer på hvordan flere ulike mekanismer virker sammen og bidrar til «dobbel diskriminering» eller «trippel diskriminering», mens den nordiske er mer opptatt av hvordan ulike samtidig virkende maktdimensjoner bidrar til varierte og komplekse erfaringer (Staunæs 2003). For kjønnsforskningen, som sammen med etnisitet/"rase"- og migrasjonsforskningen har vært det feltet hvor interseksjonalitet har hatt størst betydning, har denne (nye) måten å tenke på gjort at det i mange sammenhenger oppfattes som problematisk å forholde seg til kjønn som en avgrenset, enhetlig eller entydig kategori (Berg m.fl. 2010; Gullikstad 2013; Kristensen 2010).

Til tross for denne økende oppmerksomheten mot ustabile og sammenvevde kategorier, har det vært en klar tendens til at noen kategorier og sammenvevinger av kategorier har fått mer forskningsmessig oppmerksomhet enn andre. Et tydelig uttrykk for dette er at kjønnsforskningen har vært mer åpen for å tenke inn etnisitet/«rase», seksualitet og sosial klasse, mens andre forskjeller, som blant annet funksjonsnedsettelse, relativt sett har fått lite oppmerksomhet (Kristiansen & Traustadóttir 2004; Söder & Grönvik 2008). En annen side ved dette er at funksjonshemmingsforskningen i liten grad har anvendt et interseksjonalitetsperspektiv. Ifølge Söder og Grönvik kan dette skyldes at funksjonshemmingsforskningen i all hovedsak har tatt kategorien «funksjonshemmet» for gitt,

og at det dermed ikke har blitt utviklet noe begrepsapparat for å beskrive hvordan kategorien «funksjonshemmet» blir til og hvordan den veves sammen med andre kategorier (Söder & Grönvik 2008). Ett unntak her er den amerikanske forskeren Rosemarie Garland-Thomson (1997), som har utviklet begrepet normalt for å identifisere den kropp og habitus som personer med funksjonsnedsettelse defineres i forhold til (gjengitt i Söder og Grönvik 2008: 19). Et annet unntak er teaterviteren Eva Lundgren (2007) som parallelt til kjønnsforskningens begrep om kjønnsmakt, utviklet begrepet funksjonsmakt for å synliggjøre at kategorien «personer med funksjonsnedsettelse» skapes gjennom en sortering ut i fra funksjonsevne (gjengitt i Söder & Grönvik 2008: 20).

Som vi vil vise i denne litteraturgjennomgangen, er det heller ikke i norsk forskning mange eksempler verken på at andre forskningsfelt har inkludert funksjonshemming som en av flere kategorier i en interseksjonalitetsstudie, eller på at funksjonshemmingsforskningen i noen særlig grad har sett eksplisitt på hvordan funksjonshemming som kategori, identitet eller erfaring er vevd sammen med andre kategorier, identiteter og erfaringer. Samtidig har vi funnet noen få eksempler på studier som gjennom anvendelse av interseksjonalitet som analysegrep har lyktes med å vise hvordan funksjonsevne er vevd sammen med andre kategorier og identiteter og også hvordan diverse sammenvevinger bidrar til å gjøre ulike forskjeller mer eller mindre synlige og relevante (Breivik 2008; Moser 2006)

Rapportens oppbygning

Rapporten består av 12 kapitler. I metodekapitlet gjør vi rede for hvordan vi har gått fram for å finne relevant litteratur, hvilke avveininger vi har gjort for å vurdere hvilken litteratur som skal inkluderes i studien og ikke, og hvordan vi har analysert de ulike tekstene. Deretter følger åtte kapitler hvor vi gjør rede for hvordan kjønn er behandlet innenfor temaområdene helse; identitet og selvbylde; barnehage, skole og utdanning; sysselsetting; boligsituasjon; familieliv samt vold og overgrep, før vi ser på hvordan funksjonshemming er tematisert i henholdsvis kjønnsforskningen og interseksjonalitetsforskningen. Personer med utviklingshemming lever på flere måter liv som skiller seg fra andres. Det gjelder ikke minst på sysselsettingsområdet. I noen tilfeller har vi derfor valgt å redegjøre for forskning om utviklingshemmede i egne avsnitt.

I hvert av de tematiske kapitlene inngår skjematiske beskrivelser av de forskningstekstene som vi anser som mest relevante. Lengden på kapitlene varierer etter hvor mye relevant litteratur vi har funnet. Til sist i rapporten kommer et diskusjonskapittel hvor vi ser de ulike kapitlene i sammenheng og viser hvordan kjønn og kjønnsrelaterte tema er studert i forbindelse med funksjonshemming, hva denne forskningen viser, og hva som står fram som sentrale kunnskapshull. Avslutningsvis vil vi komme med noen forslag til områder som vi mener at det er viktig å forske videre på.

2. Metode

Litteratursøk og avgrensinger

Studiens formål er å undersøke i hvilken grad og hvordan et kjønnsperspektiv er blitt integrert i norsk forskning om funksjonshemming etter år 2000. Med norsk forskning forstår vi her forskning som er skrevet av en eller flere norske forfattere eller som omhandler norske forhold. En videre avgrensing er at studien omhandler utvalgte temaområder som helse; identitet og selvbylde; barnehage, skole og utdanning; arbeid; bolig samt vold og overgrep. Disse temaene var definert i oppdraget som ble utlyst av Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet. I tillegg vil også forskning som ser på familieliv hvor en eller begge foreldre har nedsatt funksjonsevne bli gjennomgått, og vi vil undersøke om og på hvilken måte funksjonshemming er belyst i kjønnsforskningen. De to siste temaene ble diskutert og akseptert av oppdragsgiver i forbindelse med kontraktsinngåelsen for prosjektet.

Med utgangspunkt i dette omfattende og høyst komplekse nedslagsfeltet og en ambisjon om å skape en bred oversikt over relevant forskningslitteratur, har det ikke vært hensiktsmessig med strenge inklusjons- og eksklusjonskriterier. Samtidig har vi vært opptatt av at den gjengitte litteraturen skal holde et visst faglig nivå, og har derfor bare tatt med forskning som er publisert i fagfelleverderte tidsskrift, bøker eller rapporter og avhandlinger gitt ut ved kjente institutter og institusjoner. Masteroppgaver er normalt ikke tatt med, men noen få unntak er gjort når oppgavene har vist seg å være svært relevante.

En ytterligere avgrensning er knyttet til studiens målgruppe, hvilket er personer med funksjonsnedsettelse. Det at det er personer som selv har en funksjonsnedsettelse som er vårt fokus har medført at studier fra funksjonshemmingsforskningen som omhandler blant annet foreldre til barn med funksjonshemming, personer som jobber med personer med funksjonsnedsettelse og andre lignende tilfeller ikke er tatt med i denne fremstillingen.

Når det gjelder litteratursøket, er det gjennomført systematiske søk i den digitale publiseringsplattformen Idunn, og gjennom søketjenestene Oria og Google Scholar. Innledende ble det søkt etter litteratur som omhandlet funksjonshemming og kjønn, og siden ble det søkt mer spesifikt mot temaområdene - da i kombinasjon med funksjonshemming (eks. funksjonshem* og arbeid). Generelle søk etter funksjonshemming og levekår, ble også gjennomført da slik litteratur forventes å omhandle flere av temaområdene. Som en del av søket har vi også benyttet oss av nettstedet Kilden, som er et norsk informasjonssenter for kjønnsforskning. Foruten å være eier og drifter av Tidsskrift for kjønnsforskning, produserer Kilden et uavhengig nyhetsmagasin om aktuell forskning om kjønn på nett; kjønnsforskning.no. Kilden er finansiert av Norges Forskningsråd. I tillegg til de nevnte søkestedene har vi også gått gjennom litteraturlistene i relevante publikasjoner. Dette har blant annet vært viktig for å få oversikt over aktuelle bokkapitler, som ikke like lett gir treff gjennom de andre søkemetodene.

Litteraturen ble samlet og sortert i referanseprogrammet EndNote. Sorteringen tok i første omgang utgangspunkt i temaområdene, og der det var tydelig at forskningen omhandlet utviklingshemming, ble dette sortert for seg. I tillegg til temaområdene brukte vi kategoriene «levekår» og «kjønn»; levekår for de rene levekårsstudiene, og kjønn for studier som handlet om kjønn og funksjonshemming, men uten å høre hjemme i noen av temaområdene.

Materialet ble så gjennomgått, og litteraturen som viste seg ikke å være forskning ble tatt ut. Videre ble litteraturlister fra det som ble oppfattet å være sentrale kilder gjennomgått for på denne måten å kunne avdekke ytterligere studier. Sentrale kilder ble her ansett å være enten kunnskapsoppsummeringer/litteraturgjennomganger eller studier med et utpreget kjønnsperspektiv. Dette var særlig en god framgangsmåte for å få fatt i den norske forskningen som var publisert på engelsk.

Analyse

Temaområdene ble gjennomgått hver for seg. Først ble litteraturen skannet for eventuell tilstedeværelse av kjønn på den ene eller andre måten. I noen tilfeller innebar dette at hele studien ble lest, mens i andre tilfeller gjennomførte vi søk i dokumentet på ord som «kjønn», «kvinne», «mann», «gender», «man» og «woman». En fare med denne framgangsmåten er at studier som ikke finner noen effekt av kjønn i noen tilfeller kan ha gått under vår radar. Studiene som omhandlet kjønn ble så lest nøye og systematisert inn i tabeller som presenteres i resultatdelen.

Sentrale spørsmål for det videre arbeidet med publikasjonene hvor kjønn var nevnt og i noen tilfeller også eksplisitt utforsket og diskutert, var hvordan kjønn var behandlet (som variabel, tema eller perspektiv) og hva studiene viste når det gjaldt kjønn og kjønnsrelaterte problemstillinger. Andre spørsmål som også har vært med, er hva som ser ut til å bli tatt for gitt når det gjelder kjønn og kjønnsrelaterte problemstillinger, og hva som eventuelt utforskes i stedet for kjønn i studier hvor annen forskning viser at kjønn kunne vært relevant å studere.

3. Helse

- *Få studier under temaet helse viser til kjønn som variabel eller utforsker kjønn som tema.*
- *Studiene spriker og gir et lite helhetlig bilde av helsesituasjonen for kvinner og menn med funksjonsnedsettelse.*
- *Levekårsundersøkelser benytter kjønn som variabel og viser at kvinner oftere enn menn opplever å ha dårlig helse og oftere har nedsatt funksjonsevne.*
- *Jenter med og uten funksjonsnedsettelse har oftere enn gutter dårlig selvbilde og psykiske helseplager.*
- *Kvinner med langvarige psykiske helsevansker har kjønns spesifikke vansker i dagliglivet, herunder engstelse for å miste omsorg for barn og å bli utsatt for vold og overgrep.*

Det finnes ulikheter mellom kvinner og menn når det gjelder helse. Noe av dette er knyttet til biologi og noe til andre faktorer som for eksempel levekår. Innenfor det medisinske området er kvinnehelse et sentralt begrep, og det finnes en statlig Nasjonal kompetansetjeneste for kvinnehelse som arbeider med sykdommer som først og fremst rammer kvinner, om reproduktiv helse og om helseforskjeller mellom kjønn.³ I den samfunnsvitenskapelige forskningen om funksjonshemming finnes det få studier som tar opp spørsmål om helse med unntak av spørsmål om helse som levekårsindikator. I levekårsundersøkelser stilles det blant annet spørsmål om opplevd helse og bruk av helsetjenester.

I analysen av levekårsundersøkelsen fra SSB som hadde helse som tema, fant Ramm (2010) at kvinner noe oftere enn menn opplever å ha dårlig helse selv om forskjellene er små. Kvinner har også funksjonsnedsettelse i større grad enn menn. Til tross for noe dårligere helse, har kvinner høyere levealder enn menn. En gjennomgang av undersøkelser av levekår blant personer med nedsatt funksjonsevne (Kittelsaa, Wik og Tøssebro 2015) viste at personer med nedsatt funksjonsevne i større grad enn befolkningen for øvrig oppgir at de har dårlig helse. Dette gjelder for flere kvinner enn menn. Både i befolkningen og i undersøkelsen av levekår blant personer med nedsatt funksjonsevne kommer kvinner med kort utdanning dårligere ut når det gjelder helse enn kvinner med høy utdanning. Det ble ikke funnet samme forskjell blant menn (Ramm 2010). Kvinner med nedsatt funksjonsevne benytter helsetjenester i større grad enn menn med funksjonsnedsettelse.

³ http://www.oslo-universitetssykehus.no/omoss_/avdelinger_/kvinnehelse_).

Fordi få studier omtaler både kjønn og helse, har vi i dette avsnittet valgt å nevne en studie som er fra slutten av 1990-tallet. Studien gir informasjon om ungdom med nedsatt funksjonsevne som vi ikke har funnet andre steder. Det dreier seg om Grues studie av sosial tilhørighet, selvbilde og livskvalitet hos unge med nedsatt funksjonsevne (Grue, 1998). I studien er et kapittel viet selvbilde og psykisk helse, og her trekkes kjønn inn som variabel når sammenhenger mellom selvbilde og psykisk helse blir belyst. Grue viser til at jenter generelt har et lavere selvbilde og dårligere kroppoppfatning enn gutter og at det er tilfelle også for jenter med bevegelseshemming. Han peker på at dette kan ha sammenheng med at jenter oftere enn gutter opplever at det er sprik mellom egen selvoppfatning og idealer de har. Om idealbilder blir sett på som verd å etterstrebe blant jevnaldrende, mener han at det kan være rimelig å anta at jenter som har synlig annerledes kropp vil ha en dårligere kroppoppfatning enn andre jenter. Det kommer ikke fram at gutter med bevegelseshemming har et dårligere selvbilde enn andre gutter.

Faktorer som i følge Grue har betydning for unges psykiske helse er en positiv holdning til skolen, å ha omsorgsgivende foreldre og å ha et godt selvbilde. Når det tas hensyn til slike faktorer, kommer det fram at gutter har bedre psykisk helse enn jenter. Dette gjelder for ungdom både med og uten funksjonsnedsettelse. Det er gjennomgående en større andel jenter enn gutter som rapporterer om symptomer på psykiske plager. Dette gjelder også for unge med nedsatt funksjonsevne. Blant de unge i Grues utvalg som hadde dårligst psykisk helse, var det et flertall av jenter. Kjennetegn ved gruppen med dårligst helse var at de ofte er ensomme og har et dårligere selvbilde enn resten av utvalget. Disse rapporterer også oftere om overbeskyttelse, noe mindre grad av omsorg fra foreldre og de er mer negative til skolen.

Fra tiden etter 2000 har vi bare funnet to bokkapitler basert på samme studie som direkte tar opp helse knyttet til kjønn (Kristiansen 2004a; 2004b). Studien gikk over fem år og hadde som formål å lære mer om hverdagslivserfaringer og -situasjoner hos kvinner som hadde langvarige psykiske vansker. Kvinnene ble intervjuet og fulgt opp gjennom samtalegrupper som hadde fokus på spesifikke temaer. Det kunne handle om det å være mødre, om å ha psykiske vansker, hva slags hjelp som var virksom, angst for å bli skadet og hva som er «virkelig». I gruppene deltok kvinnene som medforskere. Det første kapitlet (Kristiansen 2004a) legger vekt på medforskning og hvordan en kan få fram subjektive erfaringer mens det andre (Kristiansen 2004b) peker på at kvinnene lever liv som i stor grad er underlagt andres kontroll av hva som er relevant.

Relevante studier

Publikasjon:

Grue, L. (1998). *På terskelen: en undersøkelse av funksjonshemmet ungdoms sosiale tilhørighet, selvbilde og livskvalitet*. NOVA-rapport nr. 6. Oslo: Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring.

Mål med studien:

Å gi en beskrivelse av funksjonshemmet og ikke-funksjonshemmet ungdoms ytre og indre virkelighet. Beskrivelsen av den indre virkeligheten omfatter generell livskvalitet med vekt på selvbilde og psykisk helse.

Metode/design:

Komparativ spørreundersøkelse hvor unge med fysiske funksjonsnedsettelse sammenliknes med et representativt utvalg av norske ungdommer.

Utvalg:

1. Unge med fysiske funksjonsnedsettelse som har vært deltakere på kurs ved Frambu eller er registrert som døve/hørselshemmede i en spesialskole eller klasse for hørselshemmede, hos fylkesaudiopedagogen eller abonnerer på publikasjoner fra Døves forlag.
2. representativt utvalg av norske ungdommer opprinnelig samlet inn ved Program for Ungdomsforskning under Norges Forskningsråd.

Konklusjon/hovedfunn:

I denne gjennomgangen inngår de delene av studien som er relatert til helse. Det dreier seg om forholdet mellom selvbilde og psykisk helse. Studien viser at jenter generelt har lavere selvbilde og dårligere kroppoppfatning enn gutter. Dette gjelder både for jenter generelt og for jenter med bevegelsehemming. Med utgangspunkt i at jenter oftere enn gutter opplever sprik mellom egen selvpoppfatning og idealer de har, er det mulig å anta at jenter med fysiske funksjonsnedsettelse har dårligere kroppoppfatning enn andre jenter. Gutter med fysiske funksjonsnedsettelse ser ikke ut til å ha dårligere selvbilde enn andre gutter.

Når en trekker inn faktorer som det å ha en positiv holdning til skolen, ha omsorgsgivende foreldre og et godt selvbilde, kommer det fram at gutter har et mer positivt selvbilde enn jenter. Dette gjelder både gutter generelt og gutter med nedsatt funksjonsevne. Flere jenter enn gutter rapporterer om symptomer på psykiske plager. Dette gjelder også jenter med funksjonsnedsettelse. En konklusjon er at de som har dårligst psykisk helse, oftere følte seg ensomme og har dårligere selvbilde enn resten av utvalget. Disse er også mer overbeskyttet og får mindre omsorg av foreldre og var mer negative til skolen.

Publikasjoner:

Kristiansen, K. (2004a). Erfarenheter från arbete med kvinnor i «mentalvårdslandet». I K. Barron (Ed.), *Genus och funktionshinder* (155-181). Lund: Studentlitteratur.

Kristiansen, K. (2004b). Madness, badness, and sadness revisited: Ontology control in 'mental health land'. I K. Kristiansen & R. Traustadóttir (Eds.), *Gender and Disability Research in the Nordic Countries* (365-393). Lund: Studentlitteratur.

Publikasjonene er basert på samme studie.

Metode/design:

Kvalitative intervjuer og oppfølging i form av fire diskusjonsgrupper/temagrupper. I diskusjonsgruppene inngikk kvinnene som medforskere og bidro med utviklingen av sine egne fortellinger.

Utvalg:

36 kvinner i alderen 27-68 år. Blant disse deltok 18 kvinner i minst en av de fire temagruppene. Alle kvinnene hadde vært innlagt i psykiatriske sykehus.

Konklusjon/hovedfunn:

I studien trekkes det inn funn fra annen forskning som viser at kvinner og menns erfaringer er ulike og at dette får konsekvenser for psykisk helse:

- Kvinnens dagligliv er annerledes enn menns; sosiale roller, status og identitet.
- Kvinner har annerledes mønstre for sykdomsutfordring som for eksempel; opplevelse av kroppen, symptomer, forhold til helsetjenesten.
- Kvinner tolkes annerledes enn menn; dvs. at deres utfordring og følelsesuttrykk oppfattes som annerledes enn menns.
- Epidemiologiske undersøkelser på verdensbasis viser at flere kvinner enn menn i den vestlige verden blir lagt inn i psykiatriske sykehus og omtrent dobbelt så mange kvinner som menn får diagnoser som depresjon og angst.

Kvinnene i studien var opptatt av å diskutere hvorvidt de var «gale» og hvordan det er å leve med bevissthet både om egne vansker og om måten de blir betraktet på av andre.

De var også opptatt av å være gode mødre og hvordan det er å leve med frykt for at de ikke ville være i stand til å ta vare på barna sine. I forlengelsen av dette frykter de at barna kunne bli tatt fra dem.

Kvinnene håper på at ting ville bli bedre, men snakket samtidig mye om å være redde, for eksempel for vold og overgrep.

Mange av kvinnene føler seg til tider ensomme og forvirret og klarer ikke alltid å holde oversikt over realiteter og fantasier.

4. Identitet og selvbilde

- *Det finnes få studier som undersøker identitet, selvbilde og selvforståelse ut fra kjønn som tema eller perspektiv.*
- *En studie som bruker kjønn som variabel, viser at gutter med og uten nedsatt funksjonsevne skårer høyere enn jenter på globalt selvbilde.*
- *Samme studie viser at opplevelse av ensomhet har større innvirkning på globalt selvbilde hos jenter enn hos gutter.*
- *En casestudie viser at kvinner med utviklingshemming kan lære å utvikle en positiv kjønnsidentitet og arbeidstakeridentitet i nærkontakt med representanter for eget kjønn i et arbeidsforhold.*
- *Kvinner som mottar assistanse gjennom BPA-ordningen oppgir at de ønsker at assistenter til personlige og intime gjøremål er kvinner, mens menn ikke ser ut til å ha slike preferanser.*
- *Kvinner som får nedsatt funksjonsevne i voksen alder har behov for å re-orientere seg slik at de kan gjenvinne og fastholde sin identitet som kvinne.*

Begrepet identitet brukes i mange sammenhenger og favner svært vidt. I dagligtale snakker en om å identifisere seg og om ulike former for identitet som for eksempel kjønnsidentitet, yrkesidentitet eller etnisk identitet. I forskning kan det være bruk for mer spesifikke og avgrensede begreper som for eksempel selvforståelse, selvbilde eller selvoppfatning. Selvforståelse slik blant annet Kittelsaa (2008) har definert det, handler om individets forståelse av hvem en er. Ens egen opplevelse av hvem en er kan anta mange ulike former og variere over tid. Selvforståelse er snevrere enn identitet fordi det bare beskriver hvem en selv oppfatter at en er, ikke hvordan andre ser på en. Når andre identifiserer en person, handler det om tilskrevet identitet og ikke om selvforståelse. Videre kan identitet være knyttet til en sosial gruppe, fellesskap eller område; kollektiv identitet. Kollektive identiteter kan på samme måte som individuell identitet være selvvalgte eller tilskrevet. Dessuten kan tilskrevne identiteter både individuelle og kollektive være i overensstemmelse med ens egen selvforståelse eller være noe en selv ikke opplever seg knyttet til eller tar avstand fra.

Grue (1998) bruker begrepet selvbilde når han beskriver hvordan unge med nedsatt funksjonsevne ser på seg selv. Selvbildet kan være globalt eller enhetlig eller det kan være sammensatt av ulike selvbilder knyttet til forskjellige livsområder; områdespesifikke selvbilder. I områdespesifikke selvbilder inngår for eksempel skolekompetanse, sosial aksept, atletisk kompetanse, utseende, romantisk appell og nære vennskap (Disse begrepene viser til: om en gjør det bra på skolen, blir akseptert av andre, om en er dyktig innen idrett og lignende,

om en ser bra ut, om en er attraktiv på det romantiske området og om en er en god venn). Det vil si at det er mulig å vurdere seg selv positivt på et område, men ikke på et annet, og at ens globale selvbilde vil være summen av ens egen vurdering av områdespesifikke selvbilder. Andre forfattere, som for eksempel Skaalvik og Skaalvik (1988) har brukt begrepet selvoppfatning. På samme måte som for selvbilde kan selvoppfatning være mer generell eller deles inn i spesifikke områder. Det er for eksempel mulig å være flink på skolen, akademisk selvoppfatning, eller flink i idrett. Ens selvoppfatning beskriver en del egenskaper ved en selv, og samtidig tillegges disse egenskapene verdi innenfor den kulturen en befinner seg i. Disse verdiene bærer en med seg og de er med på å forme ens selvoppfatning.

Temaet identitet innenfor forskning om funksjonshemming har ofte dreid seg om sammenhenger mellom selvforståelse/identitet og funksjonshemming. Viktige spørsmål har vært om en oppfatter seg selv som funksjonshemmet, hvordan en blir oppfattet av andre og hvordan en arbeider seg fram til en ny identitet etter at en har fått nedsatt funksjonsevne. Flere forskere har pekt på hvordan personer med synlig nedsatt funksjonsevne, ikke ønsker å ha en identitet som funksjonshemmet (Watson 2002; Barron 2004; Kittelsaa 2008; Magnus 2009). Hovedtendensen i slike undersøkelser har vært at personene selv gir uttrykk for at de er kjent med sine utfordringer og barrierene de møter, men de oppfatter likevel ikke at de er funksjonshemmet. I motsetning til slike oppfatninger fra individene selv, kan personer med nedsatt funksjonsevne møtes av tilskrevne identiteter i form av kategorisering, stempling eller stigmatisering. Ikke minst har personer med utviklingshemming vært forstått som utelukkende funksjonshemmet, og ser ut til å bli beskrevet som henholdsvis kvinner og menn bare når de inngår i studier som har et uttalt kjønnsperspektiv (Kittelsaa 2008). Når funksjonshemmingen slik blir gitt masterstatus, skjules samtidig andre identiteter som for eksempel kjønnsidentitet.

Fra perioden etter år 2000 har vi i norsk sammenheng funnet bare en publikasjon som ser på sammenhenger mellom kjønn, funksjonshemming og selvforståelse. Det er en artikkel basert på Grues studie som det er referert til i kapitlet om helse (Grue og Heiberg, 2000). I studien sammenliknes ungdom med og uten funksjonsnedsettelse på en rekke områder som angår livskvalitet og psykisk helse. Artikkelen som er referert til her, drøfter hvorvidt unge med utviklingshemming opplever seg som forskjellig fra andre unge. Her kommer det fram kjønnsforskjeller som viser at gutter både med og uten nedsatt funksjonsevne skårer høyere på globalt selvbilde enn jenter. For unge med nedsatt funksjonsevne er det sammenheng mellom globalt selvbilde og ensomhet, men sammenhengen er sterkere for jenter. Overbeskyttelse fra foreldre er også en faktor som kan føre til et dårligere selvbilde hos unge med funksjonsnedsettelse.

En annen studie viser hvordan en ung kvinne med Down syndrom som etter utflytting fra institusjon lærer hvordan det er å identifisere seg som og leve som kvinne i samfunnet (Kristiansen 2000). Utgangspunktet er et ordinært arbeidsforhold blant andre kvinner i det en kan kalle et ordinært arbeidsmiljø. Kvinnen som hadde bodd lenge i institusjon, lærte gjennom et arbeidsmiljø med andre kvinner hvordan det er å leve som kvinne. Gjennom

samtaler med kollegaer lærte hun praktiske ting, å kle seg og opptre som kvinne, ta egne valg og snakke på for seg selv.

I tillegg har vi funnet to publikasjoner hentet fra samme studie, som handler om hvordan kvinner opplever at de må gjenskape sin egen identitet etter at de har fått kroniske helseutfordringer eller nedsatt funksjonsevne i voksen alder (Magnus 2001; 2004). Ti kvinner med funksjonsnedsettelse som var ervervet i voksen alder deltok i studien. Kvinnene erfarer at de må forholde seg til endringer i hverdagen på grunn av nedsatt funksjon, og at dette påvirker både selvpresentasjon og identitet. Kvinnene hadde opplevd tap av aktivitet på områder som hadde vært viktige for dem, som for eksempel arbeid, fritidsaktiviteter, evne til å klare seg selv og familien og det å måtte ta i mot hjelp. Kvinnene ønsket i en tidlig fase ikke å identifisere seg som funksjonshemmet, men gradvis klarte de å presentere seg som kvinner på nye måter. Strategier som ble valgt var å melde seg inn i interesseorganisasjoner for personer med nedsatt funksjonsevne, fortsette med fritidsaktiviteter i tilpasset form og vektlegge aktiviteter som var knyttet til det at de var kvinner; være mor, ektefelle og å være attraktiv.

En annen publikasjon hvor kjønn tematiseres, er en studie av brukernes erfaringer med brukerstyrt personlig assistanse (Guldvik 2003). Undersøkelsen kartlegger både tjenestene, brukerne, igangsetting, tjenestetilbudet, rekruttering av og ansettelsesforhold for assistenter, opplæring og erfaring med ordningen. Kjønn er i denne studien inkludert som variabel, og rapporten gjør rede for utvalgte forskjeller mellom kvinner og menn når det gjelder forståelser og bruk av brukerstyrt personlig assistanse. Blant annet kan man lese at de kvinnelige brukerne i større grad enn mennene bruker assistansen til husarbeid, matlaging og organisasjonsarbeid, mens menn i større grad benytter assistentene til personlig stell. En måte å forstå dette på, er ifølge Guldvik blant annet at kvinner tradisjonelt er opptatt av hus og hjem.

Kjønn tematiseres også i en annen studie om brukerstyrt personlig assistanse. Studien er en rapport som oppsummerer funnene fra en studie av det å ha en kropp som er andre menneskers arbeidsplass, og det å ha en annen menneskekropp som basis for sine arbeidsoppgaver (Gundersen, Neumann og Egeland 2014). Et av funnene i denne studien er at kvinnelige arbeidsledere for BPA-ordningen (personer som selv administrerer BPA-ordningen) foretrekker kvinner som assistenter framfor menn når det gjelder hjelp til intimhygiene, mens menn som er arbeidsledere ikke gir uttrykk for at kjønn spiller en rolle for dem. I rapporten forklares denne forskjellen med at kvinner er vant til å bli møtt med seksualiserende blikk, og at mange kvinner ser ut til å vende de seksualiserende blikkene mot seg selv. Dermed kan det være vanskelig for kvinnene å ha menn som assistenter, fordi de tenker at mennene ser på dem som seksuelle eller ikke-seksuelle objekter.

Relevante studier

Publikasjon:

Grue, L., og Heiberg, A. (2000). Do disabled adolescents view themselves differently from other young people? *Scandinavian Journal of Disability Research*, 2(1), 39-57.

Mål med studien:

Undersøke om det er forskjeller i selvbilde mellom ungdom med og uten funksjonsnedsettelse og hva slags betydning kontekstuelle forhold har når det gjelder å forklare variasjoner i selvbilde hos unge med nedsatt funksjonsevne.

Metode/design:

Bruk av eksisterende datasett og spørreundersøkelse til unge med nedsatt funksjonsevne.

Utvalg:

Undersøkelsen bygger på to datasett: Ung i Norge og en studie av 311 unge med nedsatt funksjonsevne som enten hadde hørselshemming eller fysisk funksjonsnedsettelse.

Konklusjon/hovedfunn:

Det er små forskjeller i selvbilde mellom unge med og uten nedsatt funksjonsevne. For begge gruppene har opplevelse av ensomhet en klar negativ innvirkning på selvbildet. Dette understreker betydningen av sosial tilhørighet i ungdomstiden. Det ble funnet en tydelig sammenheng mellom globalt selvvurd og de områdespesifikke selvbegrepene som «framteden», «sosial aksept» og «romantisk appell». Disse begrepene viser til måten en oppfører seg på, om en blir akseptert av andre og om en er attraktiv på det romantiske området. Dette er funn som viser at det er viktig å bli «lik» i ungdomstiden.

Det kommer fram at kjønn er en sentral variabel for å forklare variasjoner i selvbilde. Studien viser at gutter skårer høyere enn jenter på globalt selvbilde, og dette gjelder både for gutter med og uten funksjonsnedsettelse. For unge med nedsatt funksjonsevne, men ikke for unge generelt, er det sammenheng mellom ensomhet og globalt selvbilde. Betydningen av ensomhet for globalt selvbilde er redusert for gutter med funksjonsnedsettelse. Analysen viste at betydningen av ensomhet ikke hadde like stor betydning for selvbildet hos gutter som hos jenter. En forklaring på dette kan i følge forfatterne være at jenter med funksjonsnedsettelse er mer rettet mot venner enn det gutter er. Dette indikerer at foreldre har en mer viktig rolle for gutter enn for jenter når det gjelder danning av selvbilde.

Omsorg fra foreldre har stor betydning for selvbildet til unge med og uten nedsatt funksjonsevne mens overbeskyttelse kan redusere unges selvbilde. En forklaring på dette kan være at de på grunn av foreldres beskyttelse kan bli utestengt fra erfaringer eller oppleve lav grad av deltakelse. I sin tur kan dette bety et dårligere selvbilde.

Publikasjon:

Kristiansen, K. (2000). Learning From and With Women. The Story of Jenny. I R. Traustaddottir & K. Johnson (Eds.), *Women with Intellectual Disabilities: Finding a Place in the World* (106-117). London & Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.

Mål med studien:

Studien handler om den sosiale betydningen av arbeid for personer med utviklingshemming. Dette kapittelet presenterer noen funn fra dette arbeidet, med fokus på læring, hvorfor læring er viktig, og hvordan det skjer.

Metode/design:

Langsiktig kvalitativ studie, observasjon og intervju.

Utvalg:

Presentasjon av én case. Jenny 32 år. Har Down syndrom og har i lange perioder bodd på institusjon, men gjør ikke det nå lenger.

Konklusjon/hovedfunn:

Jenny lærer å være en kvinne gjennom å jobbe og være sammen med andre kvinner. Tilgangen til lønnsarbeidet og til rollen som arbeidstaker er verdifull i seg selv da dette er høyt verdsatt i vårt samfunn. Likevel viser Jennys fortelling at det ikke er selve arbeidet som gir henne det største og viktigste rommet for læring, men at det snarere er arbeidsmiljøet som gir denne muligheten. Gjennom samtaler og interaksjon med kvinnene hun jobber sammen med lærer Jenny praktiske husholdningsferdigheter, om hvordan man bruker fritiden sin, om klær og stil og om hvordan man forholder seg til menn og romantiske relasjoner med mer. Med en bakgrunn fra institusjon lærer også Jenny hvordan hun nå skal forholde seg til en verden som ikke er styrt av strenge regler, men hvor hun selv må ta egne valg og stå opp for seg selv. Gjennom samtalene på jobb gis hun også muligheter for og rom til å snakke om og forsøke å forstå religion og politikk. Det at Jenny inkluderes i et ordinært arbeidsmiljø og ikke et segregert tilbud gir muligheter for læring og med det også personlig utvikling.

Publikasjoner:

Magnus, E. (2001). Everyday occupations and the process of redefinition: A study of how meaning in occupation influences redefinition of identity in women with a disability. *Scandinavian Journal of Occupational Therapy*, 8(3), 115-124.

Magnus, E. (2004). Regaining and retaining womanhood after becoming disabled. In K. Kristiansen & R. Traustadóttir (Eds.), *Gender and Disability Research in the Nordic Countries* (pp. 277-304). Lund: Studentlitteratur.

Publikasjonene er basert på samme studie.

Mål med studien:

Å undersøke hvordan svekkende sykdommer eller funksjonshemming kan ha innflytelse på arbeid og identitet.

Vise hvordan kvinner som har fått nedsatt funksjonsevne i voksen alder har erfart tap av funksjoner og om prosessen med å re-definere seg selv.

Metode/design:

Kvalitativ intervjustudie

Utvalg:

Ti kvinner med nedsatt funksjonsevne som var ervervet i voksen alder.

Konklusjon/hovedfunn:

Studien viser hvordan endringer i eller reduksjon av funksjoner har innflytelse på daglige aktiviteter på flere områder og virker inn på ens selvpresentasjon og identitet.

Hovedfunn er inndelt i to områder: tap av funksjoner og strategier for å opprettholde og gjenvinne selvbilde og identitet.

Tap av aktivitet blir knyttet til områder som også har sammenheng med identitet; arbeid, fritidsaktiviteter, klare seg selv og ta vare på familien og å ha behov for hjelp. En del av tapene er knyttet til «kjønnede» aktiviteter, for eksempel på fritidsområdet og i forhold til familien.

I en tidlig fase etter å ha fått funksjonsnedsettelse brukte kvinnene ulike strategier for å unngå en identitet som funksjonshemmet og for å prøve å opprettholde tidligere selvforståelse. Gradvis ble de utfordret til å nyskape sin kvinnelighet og presentere sin feminitet på nye måter. Tre tydelige strategier kommer fram:

Delta i interesseorganisasjoner for personer med nedsatt funksjonsevne

Finne nye måter å drive tidligere fritidsaktiviteter på.

Framheve en identitet som kvinne; å være mor, være ektefelle og være attraktiv.

Kvinnene i studien velger å organisere sine aktiviteter på nye måter, og er bevisste på hva de faktisk kan gjøre. De setter nye og oppnåelige mål. Samtidig utvikler de en identitet som funksjonshemmet som de definerer som så bred at de kan identifisere seg både som kvinner og som funksjonshemmet. Endringer i aktiviteter fører til nye måter å se seg selv på og til at de gjenvinner sin posisjon som kvinner.

Publikasjon:

Gundersen, T., Neumann, C.B. og Egeland, C. (2014). *Andres arbeidsplass og eget seksual- og privatliv*. NOVA-rapport nr. 18. Oslo: Velferdsforskningsinstituttet NOVA. Høgskolen i Oslo og Akershus.

Mål med studien:

Ikke alle personer med funksjonsnedsettelse er i stand til å utføre daglige gjøremål som å rydde i huset, vaske seg eller gå på toalettet uten assistanse fra andre. Siktemålet med denne studien er å utforske hvordan det er å motta og yte assistanse. Hva betyr det å ha en kropp som er andre menneskers arbeidsplass, og hva betyr det for assistenter å ha en annen menneskekropp som basis for sine arbeidsoppgaver? Hvilken betydning har kroppen som sete for seksualitet og intimitet for relasjoner mellom arbeidsleder og assistent?

Metode/design:

Kvalitative intervju med utvalgte personer med fysiske funksjonsnedsettelser (her kalt arbeidsledere), personer som jobber som assistenter, og representanter for ulike firma og kommuner som organiserer borgerstyrt personlig assistenttjenester, samt observasjon av samhandling mellom syv assistenter og deres arbeidsledere.

Utvalg:

Til sammen 22 intervju, hvorav elleve personer med fysiske funksjonsnedsettelser i ulik alder, seks personer som jobber som assistenter, og fem representanter for ulike firma og kommuner som organiserer borgerstyrt personlig assistenttjenester. Informantutvalget inkluderer både kvinner og menn.

Konklusjon/hovedfunn:

Kropp og seksualitet er ikke noe som oppleves som særlig problematisk verken av arbeidsledere eller assistenter, men begge parter understreker betydningen av trygge og tydelige relasjoner.

Når det gjelder kjønn, finner studien at kvinnelige arbeidsledere fortrekker at kvinnelige assistenter hjelper dem med intimhygiene, mens menn som er arbeidsledere ikke er så opptatt av om det er kvinner eller menn som assisterer dem. Dette forklares med at kvinner er vant til å bli møtte med seksualiserende blick, og at mange kvinner ser ut til å vende de seksualiserende blickene mot seg selv. Dermed kan det være vanskelig for kvinnene å ha menn som assistenter, fordi de tenker at mennene ser på dem som seksuelle eller ikke-seksuelle objekter. For kvinnelige arbeidsledere som ikke trenger hjelp med personlig hygiene og lignende, ser imidlertid ikke kjønn ut til å ha betydning.

Publikasjon:

Guldvik, I. (2003). *Selvstyrt og velstyrt? Brukernes erfaringer med brukerstyrt personlig assistanse*. ØF-rapport nr. 03. Lillehammer: Østlandsforskning.

Mål med studien:

Hensikten med denne undersøkelsen er å få kunnskap om brukernes erfaringer etter hvert som ordningen med brukerstyrt personlig assistanse (hjemlet i Lov om sosiale tjenester i 2000, og prøvd ut som forsøk siden 1994), har blitt mer vanlig. Undersøkelsen kartlegger både tjenestene, brukerne, igangsetting, tjenestetilbudet, rekruttering av og ansettelsesforhold for assistenter, opplæring og erfaring med ordningen.

Studien er den tredje i rekken av undersøkelser av denne ordningen utført av forskere ved Høgskolen i Lillehammer og Østlandsforskning, og inneholder en del sammenligninger med funn i de foregående undersøkelsene. Forholdet til de foregående undersøkelsene gjør det mulig å si noe om endringer i ordningen over tid, og forskjeller på “nye” og “gamle” brukere.

Metode/design:

Spørreskjema ble sendt ut til alle med nedsatt funksjonsevne som omfattes av ordningen brukerstyrt personlig assistanse i kommuner som har fått stimuleringsstøtte til og med året. Det er gjort sammenligninger på bakgrunn av strukturelle forhold (omfang med brukerstyrt personlig assistanse), arbeidsgiver, sammenligning over tid) og individuelle egenskaper (alder, kjønn, type funksjonshemming)

Utvalg:

65 prosent av de som mottok spørreskjemaet responderte, og av disse var det noen flere kvinner enn menn.

Informantene er ulike bakgrunn når det gjelder omfang av brukerstyrt personlig assistanse, kjønn, alder og type funksjonsnedsettelse. De varierer også med hensyn på utdanningsnivå, yrkesdeltakelse, bosituasjon og hvilke aktiviteter de fyller dagen med.

Konklusjon/hovedfunn:

Studien viser at bruken av ordningen, både hva gjelder tjenester og omfang er svært varierende. Videre viser den at den generelle tilfredsheten ved ordningen er stor. Kjønn og alder er personlige variabler som utforskes, men det konkluderes med at det ikke er store forskjeller selv om enkelte forskjeller trer fram. Blant annet viser studien at kvinner og menn vurderer assistentenes utdanningsbakgrunn og kjønn ulikt, idet menn vurderer spesialutdanning som langt viktigere enn hva kvinner gjør, mens de kvinnelige brukerne er langt mer opptatt av at assistentene er av samme kjønn som brukeren. Ifølge Guldvik kan det siste skyldes at kvinner tradisjonelt ivaretar omsorgsarbeid, og at brukerne derfor kan ha sterke forventninger til hva som er passende/ikke passende arbeid for henholdsvis kvinner og menn som assistenter.

En annen kjønnsforskjell er bruk og vektlegging av ulike tjenester. Mens kvinnene i større grad enn mennene bruker assistansen til husarbeid, matlaging og organisasjonsarbeid, benytter menn den i større grad til personlig stell. En måte å forstå dette på, er ifølge Guldvik at kvinner tradisjonelt er opptatt av hus og hjem, og at kvinnene i studien deltar i organisasjonsarbeid i større grad enn menn. Kvinner vurderer videre brukerstyring som ”svært viktig” oftere enn menn, hvilket kan komme av ulike vurderinger av hva som ligger i begrepet brukerstyring. Når det gjelder bruk av assistanse til fritidsaktiviteter og relasjoner til assistentene, viser den foreliggende studien større likheter mellom kvinner og menn enn hva som framkom i den forrige undersøkelsen.

5. Barnehage

- *Det finnes flere studier av barn med nedsatt funksjonsevne i barnehage, men vi har bare funnet en studie som har kjønn som tema.*
- *Studien viser at barn i tidlig alder sosialiseres som gutter og jenter, men at barn med tvetydig atferd eller store utfordringer kan bli forstått å stå utenfor kjente kjønnsdistinksjoner.*
- *En kunnskapsoppsummering nevner kort at barn med nedsatt funksjonsevne i barnehage ikke blir differensiert, men framstår som en homogen gruppe.*

Det er tilnærmet full barnehagedekning i Norge og det vil si at de aller fleste barn i alderen fra ca. ett og opp til seks år går i barnehage. I barnehageloven heter det at barnehagen skal være en pedagogisk virksomhet og at barn skal gis muligheter for lek, livsutfoldelse og meningsfylte opplevelser og aktiviteter. Rammeplanen for barnehager vektlegger at barnehagen i samarbeid og forståelse med hjemmet skal «... ivareta barnas behov for omsorg og lek, og fremme læring og danning som grunnlag for allsidig utvikling» (<http://www.udir.no/laring-og-trivsel/rammeplan/barnehagens-innhold/>). Barn med nedsatt funksjonsevne har hatt fortrinnsrett til barnehageplass siden 1975. Det vil si at de ble prioritert i en tid da barnehage var et begrenset gode. Tøssebro (2014) skriver at det å begynne i barnehage ble sett på som positivt av de fleste foreldrene. Det var likevel noen foreldre som ikke ønsket barnehageplass, men som fikk en opplevelse av å bli presset til å ta i mot plassen delvis etter råd fra helsevesenet, men også fordi de fikk vite at det bare var i barnehagen at deres barn ville få nødvendig oppfølging (Tøssebro og Lundeby 2002). En hovedkonklusjon er imidlertid at foreldre i all hovedsak har vært fornøyd med barnehagen. De fleste barna har gått i vanlig barnehage, og i følge Tøssebro og Lundeby har det aldri vært noen store diskusjoner omkring spesialbarnehager her i landet. De fleste foreldre har gitt uttrykk for at det er naturlig at barnet deres skal gå i en vanlig barnehage sammen med jevnaldrende.

Nå som de aller fleste norske barn går i barnehage, har også barn med funksjonsnedsettelse en selvsagt plass der. Det finnes en del nyere litteratur som beskriver situasjonen for barnehagebarn med nedsatt funksjonsevne. En større rapport fra 2015 (Wendelborg, Caspersen, Kittelsaa, Svendsen, Haugset, Kongsvik og Reiling) har studert saksgang og organisering av barnehager samtidig som tilbudet til barn med spesielle behov har vært undersøkt i ti casekommuner. Studien har sett på type barnehage, omfang og innhold i spesialpedagogisk hjelp, tiltak rundt enkeltbarn og hvordan det tilrettelegges for deltakelse i barnegruppa. En langt mindre omfattende studie (Kittelsaa og Tøssebro 2015) har gjennomført et følgeforskningsprosjekt som har studert pilotsatsingen «Vi sprenger grenser». Dette prosjektet har vært drevet av Statlig spesialpedagogisk tjeneste (Statped) i de fire regionene som Statped er inndelt i. Fokus har vært intervensjoner som kan fremme utvikling og deltakelse. Ingen av studiene som er nevnt her, har et kjønnsperspektiv. Kjønn er heller

ikke nevnt som variabel i noen av de tabellene som inngår som del av kunnskapsgrunnlaget i undersøkelsene.

At barn med nedsatt funksjonsevne ikke blir differensiert, er nevnt i en kunnskapsoppsummering om funksjonshemmede barn i barnehage (Hopperstad, Hellem og Kjørholt 2005). De viser til at barn med nedsatt funksjonsevne i forskningen framstår som en homogen gruppe og at eksempelvis kjønn, alder og eventuell minoritetsbakgrunn kommer lite fram. Et eksempel på at kjønn nevnes, men ikke utdypes nærmere, framkommer i en avhandling om barn med samspillsvansker i barnehagen (Åmot 2014). Her blir det nevnt at gutter oftere enn jenter får en ADHD-diagnose eller en psykiatrisk diagnose, og at de oftere enn jenter har språkvansker og samspillsvansker. Til tross for dette bringes imidlertid ikke kjønn med videre inn i avhandlingen, verken som empirisk tema eller som perspektiv. Det samme er tilfelle for studien "Å vokse opp med funksjonshemming i dagens Norge". Her var kjønn med som variabel, men siden det ikke kom fram effekt av kjønn i det statistiske materialet, ble kjønn bare nevnt i en fotnote og verken tematisert eller utforsket videre (Tøssebro og Lundebj 2002).

Ut fra våre funn kan det se ut som om bare en norsk studie har vært opptatt av kjønnsforskjeller i barnehagen. I sin avhandling har Ytterhus (2000) tatt opp kjønnsulikheter i barnehagen, og hun har videreført kjønnspektivet i et bokkapittel basert på avhandlingen (Ytterhus, 2004). I avhandlingen som handler om hverdagslivets segregering i barnehage, er et av kapitlene spesielt viet kjønn. Hun viser til at forståelser av kjønn ofte ligger under sosial sammenlikning mellom barn og posisjon i barnegruppa. Barn i alderen 3-6 år presenterer seg som kjønn for å få innpass i henholdsvis jente- og guttegruppa. I rollelek kommer det videre fram et tradisjonelt kjønnsrollemønster. Ytterhus viser også hvordan de voksne ikke hjelper særlig til med å sprengte de tradisjonelle kjønnsrollene, men bruker «snille» jenter som buffere mot urolige gutter.

Når det gjelder barn med nedsatt funksjonsevne, kommer det fram at de voksne i barnehagen ikke snakker om disse barna med referanse til kjønn. De er mer opptatt av hjelpebehov og utfordringer knyttet til hjelpeapparatet. Blant barna blir enkelte av de som hadde utviklingshemming oppfattet mer som «småunge» enn som gutt eller jente. En forklaring på dette kan være at de sender ut utydelige signaler om kjønn. Det blir da enklere for andre barn å forstå dem som småunger selv om de aldersmessig kan høre til blant de eldste i barnehagen. Andre, som barn med multifunksjonshemming, kan bli oppfattet som mer i en mellomposisjon fordi det er usikkert om de deltar i leken selv om de er fysisk til stede, mens barn med fysiske funksjonsnedsettelse i større grad presenterer seg som kjønn. Siden jentene oftere leker rolige leker, kan jenter med bevegelsehemming bli inkludert i jentefellesskapet. For gutter med bevegelsehemming viser dette seg som mer utfordrende fordi majoriteten av guttene har større aksjonsradius og er fysisk aktive.

Relevante studier

Publikasjoner:

Ytterhus, B. (2000). «Kjønn» selvpresentasjon i en «kjønnet» verden - et kriterium for inklusjon og eksklusjon. I «De minste vil, og får det kanskje til-»: en studie av hverdagslivets segregering i integrerende institusjoner - barnehager. PhD-avhandling. Norges teknisk-vitenskapelige universitet, Trondheim.

Ytterhus, B. (2004). Everyday life and gender in Norwegian nursery and primary schools. I K. Kristiansen & R. Traustadottir (Eds.), *Gender and Disability Research in the Nordic Countries* (137-160). Lund: Studentlitteratur.

Publikasjonene er basert på samme studie.

Mål med studien (avhandlingen):

Undersøke situasjonen for barn med funksjonsnedsettelse og barn med minoritetsbakgrunn i barnehager.

Mål med de valgte publikasjonene: Undersøke kjønnete aspekter relatert til funksjonshemming i tidlig barndom gjennom hverdagslivet i barnehager og førskole.

Problemstilling:

Når og hvordan kjønnete selvpresentasjoner og kjønn mening blir sentralt.

Metode/design:

Deltakende observasjon i barnehager og kvalitative intervjuer med foreldre og barnehageansatte

Utvalg:

Fem barnehager; fire barn med etnisk minoritetsbakgrunn, ni barn med ulike funksjonsnedsettelse, ansatte og foreldre til de deltagende barna.

Konklusjon/hovedfunn:

Hovedstudien finner at hverdagslivets segregering skjer i møter ansikt-til- ansikt og i liten grad påvirkes av overordnede målsettinger og politikk. Barn som oppfattes som «annerledes» blir sjelden valgt først av andre barn til å delta i lek, men kan bli valgt som et senere nummer i rekken av valg. Barn kan også oppleve seg avvist av de «annerledes» barna fordi de opplever det vanskelig å forholde seg til at disse kan sende ut tvetydige signaler om hvem de er og hva de ønsker. Det betyr at avvisningen kan gå begge veier.

I kapitlene om kjønn tas det utgangspunkt i kjønnete prosesser mellom barn med og uten funksjonsnedsettelse og hva som fører til at en blir definert inn i henholdsvis «jente- og gutteland». Et funn er at dersom et barn med nedsatt funksjonsevne presenterer seg for andre barn på en vag og lite forståelig måte, er det vanskelig for de andre å plassere barnet som kjønn. Noen får en liminal posisjon mens andre blir betraktet som mer «kjønnsløse» småbarn. Studien viser også hvordan barn er kreative når de prøver å inkludere andre barn i leken. Et eksempel var at et barn med mye uro kunne tildeles rollen som storesøster fordi «... disse har en tendens til å komme og gå».

6. Skole og utdanning

- *Skoleforskning generelt forholder seg til at skoleelever er jenter og gutter, men dette gjenspeiles ikke i forskning om elever med funksjonsnedsettelse.*
- *Studier om elever med funksjonsnedsettelse i skolen forholder seg til kjønn som variabel og påpeker forskjeller mellom kjønn.*
- *Levekårsundersøkelser viser at jenter i større grad enn gutter tar høyere utdanning, og dette ser ut til å være tilfelle også for jenter med nedsatt funksjonsevne.*
- *Mens kjønnsforskningen er mest opptatt av jenters situasjon i skolen, tar forskning på det spesialpedagogiske området i større grad opp situasjonen for gutter.*
- *Studier om spesialundervisning viser at gutter langt oftere enn jenter mottar spesialundervisning, og at henvisningsgrunner oftest er vansker som kan knyttes til problematisk atferd, lese- og skrivevansker og matematikkvansker.*
- *Kvinner som tas inn i videregående skole på særlige vilkår ser ut til å ha større risiko enn menn for å bli trygdemottakere i relativt ung alder.*

I den norske befolkningen er det en tendens til at jenter i større grad enn gutter tar høyere utdanning. Det samme kan være tilfelle for kvinner med funksjonsnedsettelse (Bliksvær og Hanssen 1997). I undersøkelsen av levekår blant personer med nedsatt funksjonsevne fant Molden m.fl. (2009) tilsvarende resultater. De mener at det er en rimelig tolkning at en på utdanningsområdet finner de samme kjønnsforskjellene blant personer med funksjonsnedsettelse som ellers i befolkningen.

Grad av utdanning er av betydning for yrkesdeltakelse, og utdanning tematiseres derfor ofte i studier hvor sysselsetting er tema. Generelt viser forskningen at betydningen av utdanning for yrkesaktivitet er større for personer med funksjonsnedsettelse enn for personer uten funksjonsnedsettelse (Molden m.fl. 2009; Bliksvær og Hansen 2001; Grue 2001). En studie av Borg (2008) som undersøkte i hvilken grad utdanningsforskjeller henger sammen med den lave sysselsettingen blant funksjonshemmede, avdekket forskjeller mellom kvinner og menn. Hun finner, som det også kommer fram i kapittelet om sysselsetting, at menn i større grad enn kvinner er sysselsatte. Sysselsettingsforskjellene avtar noe ved høyere utdanning, men Borg avdekker en tendens som viser at kvinner har dårligere odds for sysselsetting sammenlignet med menn, og at disse forskjellene har blitt større i tidsrommet 2001-2004.

Mye av den norske skoleforskningen forholder seg til at skoleelever er enten jenter eller gutter. For eksempel bruker de nasjonale elevundersøkelsene kjønn som variabel på en lang rekke områder. I en bok om kjønn og likestilling i grunnskolen (Imsen 2000) presenteres ulike

aspekter ved kjønn og likestilling i skolen. Her kommer det fram at gutter har dobbelt så stort omfang av atferdsproblemer som jenter. Av den grunn stilles det spørsmål ved om skolen er bedre tilpasset til jenter. Boka trekker også fram kjønnsforskjeller i ulike fag som for eksempel matematikk, det skrives om hvordan kjønnsforskjeller utspilles i klasserommet og om selvoppfatning og motivasjon sett i forhold til kjønn. Dette er sentrale problemstillinger innenfor utdanningsområdet, men gjenspeiles ikke i litteratur om elever med nedsatt funksjonsevne og deres situasjon i skolen.

Mest sentralt i forskning om barn og unge med nedsatt funksjonsevne i skolen har vært spørsmål om inkludering og deltakelse. Skolelovgivningen hjemler rett for alle barn til å gå på skole i sitt nærmiljø, men i praksis betyr dette ikke at alle barn faktisk går på den skolen som ligger nært hjemmet. Mange får undervisning i spesialgrupper eller spesialklasser uten særlig mye kontakt med jevnaldrende. Wendelborg m.fl. (2010) peker på at det kan se ut som om det er flere barn i dag mottar det en kan kalle segregerte skoletilbud enn det som var tilfelle for 30-40 år siden. Gjennom skoleløpet skilles elever med nedsatt funksjonsevne, og særlig de med kognitive vansker, ut fra ordinære klasser og skoler. Wendelborg (2014) beskriver dette som veien ut av jevnalderfellesskapet.

I en gjennomgang av innholdet i forskningen om integrering og inkludering i skolen (Haug 2004) er utgangspunktet spesialundervisningen. Her stilles det spørsmål om deltakelse i vanlig klasse, om samhandling med voksne i skolen og om hvorvidt elever trives i skolen. En annen litteraturgjennomgang (Holen og Gjerustad 2014) har fokus på læring hos barn med utviklingshemming. Her vises det blant annet til effekter av ulike intervensjoner både når det gjelder undervisning og kontakt med jevnaldrende. Ingen av disse studiene har et kjønnsperspektiv eller nevner kjønn som variabel. Det samme er tilfelle med studier knyttet til den longitudinelle undersøkelsen «Å vokse opp med funksjonshemming i dagens Norge» (Tøssebro og Wendelborg (red.) 2014, Tøssebro og Ytterhus (red.) 2006). Tøssebro og Ytterhus viser til at kjønn har vært med som en av flere variabler, men siden det ikke framkom effekt av kjønn, ble variabelen utelatt fra videre analyse. En studie om elever som mottar spesialundervisning nevner kjønn i den forstand at den viser til at det er en overrepresentasjon av gutter som mottar spesialundervisning (Markussen, Brandt og Hatlevik 2003). Imidlertid trekkes ikke kjønn som variabel med videre i diskusjonene i rapporten.

En rapport om spesialundervisningen i grunnskolen har med et par avsnitt hvor forholdet mellom gutter og jenter løftes fram (Nordahl og Sunnevåg 2008). Ut over dette har rapporten ikke et kjønnsperspektiv. Rapporten viser at i barneskolen er antallet gutter i spesialundervisningen langt høyere enn antallet jenter. I ungdomsskolen øker imidlertid antallet jenter som mottar spesialundervisning, slik at andelen gutter bare er litt høyere. Forfatterne sier at det er vanskelig å forklare dette, men en mulighet er at jenter som henger etter i undervisningen i barneskolen er mindre synlige enn gutter. Grunner til at gutter får spesialundervisning er ofte atferdsvansker, og dette kommer til uttrykk på alle skoletrinn. Jenter får oftere spesialundervisning på grunn av skolefaglige problemer, og disse vises særlig i ungdomsskolen. Rapporten viser en sterk overrepresentasjon av gutter innenfor typer av vansker som ikke kan knyttes til en somatisk tilstand; det vil si problematisk atferd, lese- og

skrivevansker eller matematikkvansker (dysleksi og dyskalkuli). Andre grunner til at en får spesialundervisning kan være hørselsvansker eller synsvansker hos både gutter og jenter. Det høyere antallet gutter innen spesialundervisningen videreføres også i videregående skole (Markussen, Brandt og Hatlevik 2003).

Det finnes noen få studier som tar opp forholdet skole, funksjonshemming og kjønn. Den første av disse er en studie om tidligere elever som har vært tatt inn på særlige vilkår i videregående skole på grunn av psykososiale vansker eller generelle lærevansker (Langøy, Kvalsund og Myklebust 2016). Her brukes kjønn som en av flere variabler. I artikkelen undersøkes tilpasning til voksenlivet for tidligere elever med de nevnte vanskene, og det blir framhevet at denne typen vansker skiller seg ut ved at de ikke åpenbart er synlige. Tema for artikkelen er hvilke faktorer som kan trekke i retning av risiko for avhengighet og trygdemottak hos kvinner og menn med psykososiale vansker og generelle lærevansker. Med data fra to tidspunkter (2002 og 2007) undersøkes eventuell trygdeavhengighet i alderen 23-24 år og 28-29 år. Studien viser blant annet at kvinner som er tatt inn i videregående skole på særvilkår har større risiko for å bli trygdemottaker enn menn, og at det kan være ulike forhold som ligger til grunn for en slik risiko for henholdsvis kvinner og menn.

Vi har ellers funnet to norske studier med samme forfatter som har et kjønnsperspektiv på elever med nedsatt funksjonsevne (Fylling, 2000a; 2000b; 2004). Fylling skriver spesifikt om elever innenfor spesialundervisningen. Hun viser til at spesialundervisning ikke bare er avgrenset til elever med nedsatt funksjonsevne, men omfatter elever som av ulike grunner ikke lever opp til skolens forventninger. Elever med nedsatt funksjonsevne utgjør likevel den største gruppa blant elever som mottar spesialundervisning.

Den første studien (Fylling 2000a) er en litteraturgjennomgang av kjønnsforskjeller i spesialundervisningen. Rapporten er også videreført i et bokkapittel (Fylling 2000b). Litteraturen er hentet fra spesialundervisningsfeltet og fra kjønnsforskningsfeltet. Disse feltene har få berøringspunkter. Mens litteratur om spesialundervisningen er mest opptatt av gutter, tar kjønnsforskningen i størst grad opp jenters situasjon i skolen. I alt 70 % av de som mottar spesialundervisning er gutter. Dette gjelder innenfor alle typer av vansker eller funksjonsnedsettelse. Det er minst forskjeller mellom elever med bevegelseshemming og størst når det gjelder atferd, konsentrasjon og motoriske vansker. I ordinær undervisning er jenter ofte lite synlige og får lite oppmerksomhet mens skolens arbeidsformer er bedre tilpasset guttene. Dette mønsteret kommer også fram i spesialundervisningen.

Den siste artikkelen (Fylling, 2004) er basert på en kvalitativ intervjustudie hvor utvalget besto av kontaktlærere, foreldre, PP-tjenesten og rektorer. Artikkelen handler om hvordan lærere forstår og tolker kjønn hos elever med funksjonsnedsettelse. Studien viser at kjønn har innflytelse på måten vansker blir forstått i skolen. Lærere har mest oppmerksomhet på vansker som har konsekvenser for klasseromssituasjonen. Siden gutter ofte er urolige, får de mest oppmerksomhet mens jenter må kjempe for å få oppmerksomhet. En konklusjon er også at lærere forstår både gutter og jenter ut fra kjønnsstereotyper. Elevenes forhandlinger om seg

selv henger dermed sammen med kulturelle forestillinger, både om kjønn og om funksjonshemming.

Relevante studier

Publikasjoner:

Fylling, Ingrid (2000a) *Kjønnsforskjeller i spesialundervisning. Kunnskapsstatus og kunnskapsbehov*. NF-rapport nr 6. Bodø: Nordlandsforskning.

Fylling, I. (2000b). Kjønnsforskjeller i spesialundervisningen: Hvordan arter de seg og hvordan kan de forstås? I G. Imsen (Ed.), *Kjønn og likestilling i grunnskolen*. Oslo: Gyldendal Akademisk.

Publikasjonene er basert på samme studie.

Mål med studien:

Utarbeide en kunnskapsstatus som har fokus på kjønnsforskjeller i spesialundervisningen i norsk skole.

Problemstilling:

Presentere og analysere bidrag som gir ulike forklaringer på kjønnsforskjeller i spesialundervisning. Undersøke om ulike perspektiver eller forståelsesmåter dominerer. Påpeke områder hvor den forskningsbaserte kunnskapen er veldig lav og hvor det er behov for ny forskning.

Metode/design:

Litteraturgjennomgang av i forbindelse med prosjektet *Kjønnsforskjeller i spesialundervisningen*.
Utarbeidelse av kunnskapsstatus.

Utvalg:

Søk i relevante databaser og forespørsel til alle relevante utdannings-, forsknings- og kompetanseinstitusjoner i Norge.

Konklusjon/hovedfunn:

Litteraturgjennomgangen viser at litteratur som dreier seg om spesialundervisning i hovedsak handler om gutter og at kjønnsforskningslitteraturen på skoleområdet oftest handler om jenter. Det vises også til at de to forskningsfeltene ikke forholder seg til hverandre. Lite forskning innenfor det spesialpedagogiske området er opptatt av kjønn.

Rapporten viser at det har vært økt oppmerksomhet på guttenes situasjon i skolen og at atferdsforskningen har tatt opp situasjonen for gutter generelt. I økende grad har fokus her vært på systemrettede forklaringer som blant annet at jenter lettere tilpasser seg måten skolen og undervisningen er organisert på.

Samtidig har kjønnsforskningen studert jenters situasjon i utdanningssystemet. Et funn som går igjen her er at gutter får mer oppmerksomhet i skolen og at de dominerer både i klassen, når det gjelder læreres tidsbruk, kommunikasjon og arbeidsformer og at de har større innflytelse over innholdet i undervisningen. En side ved dette er at de veltilpassede guttene profiterer på måten skolen fungerer på mens mange gutter som opplever problemer i møte med skolen, først og fremst blir synlige som problemer og dermed blir de mer utsatt for sanksjoner i ulike former.

Tildeling av spesialpedagogiske ressurser viser at 70 % av de som mottar dette er gutter. Gutter tildeles også høyest timeantall med spesialpedagogisk hjelp. Kjønnsforskjellene gjelder innenfor alle typer av vansker. Forskjellene mellom kjønn er minst når det gjelder bevegelsehemming og størst når det gjelder atferd, konsentrasjon og motoriske vansker. Imidlertid kommer det ikke fram

kjønnsforskjeller når det gjelder selve undervisningen.

I kjønnsforskningen vises det til at jenter ofte gjør seg lite synlige i klasserommet og får lite faglig oppmerksomhet. Jenter ønsker mindre oppmerksomhet og gruer seg oftere til prøver. Samtidig er skolens arbeidsformer bedre tilpasset guttene. Gutter liker bedre å konkurrere, diskutere og bruke fantasien. Disse mønstrene gjenspeiles også i spesialundervisningen. I studier fra det spesialpedagogiske området kommer det også fram at lærere er mer bekymret for guttenes situasjon enn for jentenes.

Studien peker på følgende tre kunnskapsbehov: Vi vet lite om konsekvenser av ulike pedagogiske metoder, modeller og arbeidsmåter for definisjoner av kjønn og avvik.

Det mangler studier som setter søkelyset på hvordan diagnostiske kategorier benyttes av spesialistapparatet overfor jenter og gutter

Det mangler studier av kjønnsforskjeller innenfor andre kategorier enn atferd – for eksempel lese- og skrivevansker og lærevansker

Publikasjon:

Fylling, I. (2004). The gendered category of 'special needs': Teacher interpretations of male and female students. In K. Kristiansen & R. Traustadottir (Eds.), *Gender and Disability Research in the Nordic Countries* (161-184). Lund: Studentlitteratur.

Mål med studien:

Undersøke hvordan lærere forstår og tolker kjønn hos elever med nedsatt funksjonsevne. Problemstilling: Hvordan blir mannlige og kvinnelige elever med funksjonsnedsettelse og deres situasjon forstått og fortolket i skolen? Blir lærernes forståelse dominert av funksjonshemmingsperspektivet slik at kjønn blir irrelevant? Kan en se kjønnsperspektiver i måten situasjonen for gutter og jenter blir forstått og møtt på?

Metode/design:

Kvalitativ intervjuundersøkelse.

Utvalg:

Kontaktlærere, foreldre, PP-tjenesten, rektorer

Konklusjon/hovedfunn:

Kjønn har innflytelse på hvordan problemer i skolen blir forstått av lærere. Gutter innenfor spesialundervisningen blir sett på som mer problematiske og får derfor mer oppmerksomhet enn jenter. Imidlertid er oppmerksomheten ofte negativ og stigmatiserende. Jenter kjemper i liten grad for å få oppmerksomhet og dette har konsekvenser for deres (manglende) læring. Atferdsvansker som ikke har konsekvenser for situasjonen i klasserommet fører i liten grad til oppmerksomhet fra lærere. Studien viser også at gutter og jenter blir forstått ut fra kjønnsstereotyper. Selv om både jenter og gutter innenfor spesialundervisningen har utfordringer, blir jentene forstått som snille, lette å forstå, godlynte og hardt arbeidende. På den annen side blir gutter forstått som utfordrende, bråkete og kompliserte å forstå. Slik forhandler disse elevene om forståelser av seg selv som henger sammen med kulturelle forestillinger og forståelser både av kjønn og funksjonshemming.

Publikasjon:

Langøy, E. E., Kvalsund, R., og Myklebust, J. O. (2016). Tilpasning til voksenlivet – samspillet mellom generelle lærevansker, psykososiale vansker og spesialpedagogiske hjelpetiltak. *Tidsskrift for velferdsforskning* (03), 221-240.

Mål med studien:

Utforske faktorer som påvirker risiko for trygdemottak hos to undergrupper av tidligere særvilkårselever i videregående skole

Metode/design:

Longitudinell studie av unge som i 1994 og 1995 begynte i videregående opplæring på særskilte vilkår i fire norske fylker. Spørreskjema og telefonintervju med deltakere som det var utfyllt spørreskjema for.

Utvalg:

Klassestyrere og spesialpedagogiske koordinatører fylte fra våren 1996 til 1999 ut spørreskjemaer for hver elev (760 individer). I 2002 intervjuer med 494 personer fra det opprinnelige utvalget. Kjønnfordelingen i utvalget var 39 % jenter og 61 % gutter. Personene som omtales i artikkelen hadde enten generelle lærevansker/lett utviklingshemming eller psykososiale vansker.

Konklusjon/hovedfunn:

Undersøkelsen viser at andelen som mottok trygdeytelser midt i tjuårene var langt høyere for kvinner enn for menn; henholdsvis 45 % av kvinnene og 27 % av mennene mottok en trygdeytelse. I slutten av tjuårene var fordelingen 51 % kvinner og 28 % menn. For kvinner ga funksjonsnivå størst utslag; for eksempel oppmerksomhetssvikt eller vansker med tale eller kommunikasjon.

Videre viser studien at menn med psykososiale vansker har høyere risiko for å bli trygdemottakere enn personer med generelle lærevansker (personer med betydelig grad av utviklingshemming er ikke medregnet).

For menn viste det seg også at det å gå i spesialklasse hareffekt på risikoen for å bli trygdemottaker i midten av tjuårene. Grunner til det kan være stigmatisering og det at en blir fratatt en arena for utvikling av sosiale ferdigheter. Manglende forventninger fra lærere og foreldre kan ha innvirkning på prestasjoner og væremåte.

For begge kjønn påvirker det å få hjelp fra en lærerassistent risikoen for å bli trygdemottaker oppover i tjuårene. Dette slår sterkest ut hos menn. En årsak til dette kan være mindre kontakt med kvalifiserte lærere.

En stor andel av deltakerne i denne studien hadde falt fra eller hadde etterslep i utdanningen som 20-21-åringer. Dette gir særlig høy risiko for å bli trygdemottaker for menn i slutten av tjuårene.

7. Sysselsetting

- *Det finnes mye forskning om funksjonshemming og arbeid, men lite av denne omhandler kjønn.*
- *Personer med funksjonsnedsettelse har ca. 50 prosent lavere sysselsetting enn befolkningen uten funksjonsnedsettelse⁴.*
- *Tidligere studier har funnet at kjønnsforskjeller i sysselsettingen, hvor kvinner har lavere sysselsettingsgrad enn menn, er lik for personer med funksjonsnedsettelse og befolkningen totalt. Nyere analyser peker derimot i retning av at dette har endret seg og at kjønnsforskjellene er mindre blant personer med funksjonsnedsettelse enn for den generelle befolkningen.*
- *Om man studerer deltid er funnene sprikende. Det kvantitative materialet viser at når det kommer til deltidsarbeid har kjønn mer å si for personer med funksjonsnedsettelse enn for befolkningen totalt. Kvinner med funksjonsnedsettelse jobber betraktelig mer deltid i forhold til menn med funksjonsnedsettelse enn hva kvinner i befolkningen totalt gjør i forhold til menn. Noe kvalitativt materialet finner derimot at flere menn enn kvinner kombinerer jobb med stønader, men materialet var lite og omhandlet bare én spesifikk funksjonsnedsettelse.*
- *Det finnes lite forskning om personer med utviklingshemming og sysselsetting, men flere av studiene omhandler kjønn, både som variabel, tema og perspektiv.*
- *De aller fleste personer med utviklingshemming har sysselsetting i en skjermet del av arbeidsmarkedet. Det avdekkes tydelige kjønnsforskjeller hvor menn i langt større grad deltar i arbeidslignende aktivitet, mens kvinner typisk har aktiviteter knyttet til dagsentrene. Ofte er dette aktive valg som gir rom for å agere ut kjønnsroller.*

Inkludering av funksjonshemmede i arbeidslivet har vært en politisk målsetting i en årrekke, men likevel er det lite som tyder på at den politiske satsningen har båret frukter. Siden Statistisk sentralbyrås (SSB) årlige målinger av funksjonshemmedes sysselsetting, et tillegg til arbeidskraftundersøkelsen (AKU), startet opp i 2002 har sysselsettingen falt med tre prosent. De siste tre årene har sysselsettingsprosenten forholdt seg relativt stabil på rundt 40 prosent, hvilket er 30 prosent lavere enn for befolkningen totalt (Bø og Håland 2015). For personer med utviklingshemming er likeledes inkludering den politiske ambisjonen, men de aller fleste i denne gruppen har sin sysselsetting ved et skjermet segment av arbeidsmarkedet (Olsen 2006). Av denne grunn presenteres studiene om utviklingshemmedes tilknytning til

⁴Basert på ny 2års-definisjonen av funksjonshemming i Bø og Håland, 2015.

arbeidslivet til slutt i kapittelet. Da kapittelet ikke utelukkende omhandler arbeid i betydningen lønnsarbeid, men også skjermet arbeid og aktiviteter ved dagsentre, benyttes overskriften sysselsetting framfor arbeid.

Forskningsfeltet funksjonshemming og arbeid er relativt omfattende, men det er samtidig sprikende og ikke alt er relevant i vår sammenheng. Evalueringer av tiltak og ordninger som skal bistå funksjonshemmede inn i arbeidslivet er det største forskningsfeltet. Annen forskning handler om konjunkturer og endringer i arbeidslivets krav; om insentiver til arbeid og betydningen av trygd; og om arbeidsgivere og bedrifters holdninger til å ansette personer med nedsatt funksjonsevne. Derimot er ingen av de overnevnte temaene aktuelle i denne sammenhengen. Dette handler først og fremst om at de ikke belyser kjønn og kjønnsforskjeller, men også tidvis at gruppen funksjonshemmede ikke lar seg identifisere da målgruppen kan ha vært yrkeshemmede eller uføre. Forskningen som har vist seg relevant i denne sammenhengen er først og fremst kvantitative studier som belyser faktorer av betydning for gruppens sysselsetting, her benyttes kjønn som variabel og følgelig kan man derfor ofte sammenligne kjønn. Noen kvalitative studier, omtalt som «Barrierefortellinger» (jf. Tøssebro 2012), som belyser erfaringer gjort av personer med funksjonsnedsettelse på vei inn i – eller på vei ut av arbeidslivet har også tidvis et kjønnsperspektiv og er inkludert. For personer med utviklingshemming ser forskningsgrunnlaget annerledes ut. De vesentligste studiene i denne sammenhengen handler om betydningen av arbeid, mens det tallmessige materialet er heller mangelfullt.

Studier av hvilke faktorer som påvirker funksjonshemmedes sysselsetting kan være levekårstudier som omhandler arbeid, eller egne studier av arbeidssituasjonen for funksjonshemmede. Den allerede nevnte årlige undersøkelsen fra SSB, Funksjonshemma på arbeidsmarknaden (Bø og Håland 2015) er et eksempel på sistnevnte, og er også den mest siterte kilden på feltet. Andre studier av betydning er Levekårsundersøkelsen blant personer med nedsatt funksjonsevne som ble gjennomført i 2007 av statistisk sentralbyrå (SSB) i samarbeid med NTNU Samfunnsforskning, Sosial og helsedirektoratet og NOVA (Molden, Wendelborg og Tøssebro 2009). Studien benytter en relativt bred definisjon av funksjonshemming, hvilket innebærer at om lag 25 prosent av befolkningen har en funksjonsnedsettelse. En annen norsk studie som undersøker levekår hos personer med nedsatt funksjonsevne er Funksjonshemmet i Nordland 2001 (Hanssen, Bliksvær og Berg 2003). Denne studien benytter en enda videre definisjon av funksjonshemming enn overnevnte, men i likhet med andre levekårstudier sammenligner de gruppen med funksjonsnedsettelse med gruppen uten nedsatt funksjonsevne. SSBs årlige måling av funksjonshemmedes sysselsettingssituasjon sammenligner med befolkningen totalt, hvilket innebærer at forskjellene vil bli noe mindre – da også funksjonshemmede inngår i denne gruppen.

Nytt for SSBs målinger fra 2014 (Bø og Håland 2015), er at de tester ut en ny måte å definere funksjonshemming på. Ettersom nesten 40 prosent av de med nedsatt funksjonsevne endret oppfatning om at de hadde en funksjonsnedsettelse fra ett år til ett annet, valgte de å lage en definisjon hvor en måtte ha svart at en hadde en funksjonsnedsettelse to år på rad (2års –

definisjonen). Den nye definisjonen fanger et mer homogent utvalg, men den statistiske usikkerheten er større. De nye tallene gir liten endring om en studerer utviklingen over tid, men nivå-tallene er annerledes. Færre har en funksjonsnedsettelse, fra 15-17 prosent til 10-12 prosent, og andelen sysselsatte går ned fra mellom 41-45 prosent til 31-36 prosent. Sammenligner man sysselsettingen mellom gruppen med den nye definisjonen av funksjonshemming med befolkningen uten funksjonsnedsettelser (82,4 %), blir forskjellen over 50 prosentpoeng. Hvordan dette fordeler seg på kjønn framkommer derimot ikke.

Molden m.fl. (2009) viser en klar kjønnsforskjell i sysselsetting, hvor kvinner hadde lavere yrkesaktivitet enn menn. 52 prosent av kvinnene oppga å være yrkesaktive, mens det gjaldt for 58 prosent av mennene. Det samme året (2007) var sysselsettingsratene for befolkningen totalt 72 prosent blant kvinner og 78 prosent blant menn (Olsen og Thi Van 2007). Kjønnsdifferansen er dermed lik. Studien fra Nordland (Hanssen m.fl. 2003) finner det samme. En studie av Andersen og Skarholdt (2014) om sysselsetting blant synshemmede basert på Norges Blindeforbunds registre, finner det samme mønsteret. Det kan med andre ord virke som om det er snakk om additive forskjeller, hvor betydningen av kjønn er lik. Studerer en derimot AKUs tall mer i detalj, slik som Tøssebro og Wik (2015) har gjort i en kunnskapsoversikt over funksjonshemmedes tilknytning til arbeidslivet, kan dette se ut å være under endring. De finner nemlig at betydningen av kjønn er blitt mindre, og viser til AKUs tall fra 2014 (Bø og Håland 2014) hvor kvinner faktisk har en svakt høyere sysselsetting enn menn. Studerer en de nyeste tallene (Bø og Håland 2015) er dette igjen snudd til at menn med funksjonsnedsettelser jobber mer enn kvinner med funksjonsnedsettelser, men forholdstallet er likevel lavere enn for befolkningen totalt hvilket støtter at kjønn har mindre betydning for funksjonshemmedes sysselsetting enn for den totale befolkningen.

Denne effekten holder seg derimot ikke om man studerer deltidsarbeid. Her skaper kjønn en interaksjonseffekt, hvor den forsterker betydningen av funksjonsnedsettelsen. Basert på AKU og 2-årsdefinisjonen kan man lese at blant kvinnene med funksjonsnedsettelser jobber hele 63,6 prosent deltid, mens bare 35,1 prosent av kvinnene totalt gjør det. Forholdstallet mellom kvinner og menn er blant befolkningen totalt 22,5 prosent, mens det er hele 31,8 prosent for personer med funksjonsnedsettelser.

Det norske arbeidsmarkedet er kjønnsdelt, for eksempel ved at det er en overvekt av kvinner i helse og omsorgssektoren. Ingen av de overnevnte studiene kan derimot belyse hvordan dette arter seg for personer med nedsatt funksjonsevne.

To av de kvalitative studiene (Leiulfsrud et.al. 2015; Myrvang 2006) finner også kjønnsforskjeller for deltidsarbeid. Begge studiene omhandler personer på tampen av sine karrierer, men funnene er motstridene. Myrvang (2006) studerte menn og kvinner som var rammet av polio og fant at menn stort sett gikk rett fra å jobbe fulle stillinger til uføretrygd, mens kvinner i stedet trappet gradvis ned før de trakk seg helt ut. I Leiulfsruds et.al (2015) studie var bildet derimot motsatt, og i strid med deres egne forventninger. De finner at det er menn som i hovedsak kombinerer deltidsarbeid med trygd eller pensjon. Da disse studiene er kvalitative og består av små utvalg, viser de bare til tendenser. Muligens er dette et uttrykk for

at deltidsarbeid fordeler seg ulikt på kvinner og menn avhengig av diagnose, kanskje har det skjedd endringer i hvordan deltidsarbeidet fordeler seg fra den ene studien i 2006 til den andre i 2015, eller kanskje var dette bare tilfeldig variasjon.

Vedeler og Mossiges (2010) og Lillestø og Sandvins (2014) studier handler om veien inn i arbeidslivet for personer med funksjonsnedsettelse. Vedeler og Mossige (2010) beskriver hvordan informantene selv forstår hendelser i livet som tilrettelegging for- eller barrierer mot arbeidslivsdeltakelse. I artikkelen sammenlignes kvinner og menns fortellinger, og det avdekkes et tydelig kjønnet mønster, hvor kvinner i større grad enn menn forteller om vanskelige veier inn i arbeid. Forfatterne diskuterer hvordan kjønn og graden av funksjonsnedsettelse kan ha påvirket informantenes narrativ, men argumenterer for at forskjellene i erfaringene først og fremst handler om utdanning og bistanden en mottar fra hjelpeapparatet. Lillestø og Sandvins (2014) artikkel handler i utgangspunktet lite om kjønn, men inneholder en interessant beskrivelse. Et sitat av en eldre kvinne viser til en retrospektiv vurdering hun gjorde da hun var ung for å kunne sikre seg en jobb. Damen beskriver hvordan det for henne opplevdes som ekstra viktig å få seg en god utdanning, ettersom at hun som funksjonshemmet ikke kunne regne med å bli «godt gift». Hun måtte kunne stå på egne ben økonomisk.

Personer med utviklingshemming

I kunnskapsoppsummeringen Levekår for personer med nedsatt funksjonsevne: Fellestrekk og variasjon (Kittelsaa m.fl. 2015) beskrives en negativ trend innen utviklingshemmedes sysselsetting. Stadig flere er uten et aktivitetstilbud eller arbeidstilbud, og andelen som deltar i Varig tilrettelagt arbeid (VTA)⁵ synker. Det er med andre ord færre i aktivitet og færre som er i arbeidslignende aktivitet. Dette forsterker forskjellen mellom personer med utviklingshemmings sysselsetting og befolkning for øvrig, til tross for uttalte ambisjoner om nettopp det motsatte.

Forskningsgrunnlaget som omhandler personer med utviklingshemmings sysselsetting er magert i forhold til forskningen om sysselsetting blant personer med funksjonshemming generelt. Derimot sier flere av studiene noe om kjønn, både som variabel, som tema og som perspektiv. Forskningen her har vært opptatt av betydningen av arbeid for personer med utviklingshemming, men også hvordan ulik yrkesaktivitet er kjønnsdelt. I denne framstillingen er det særlig fem studier som er av betydning. I 2002 dokumenterte Tøssebro og Lundebby utviklingshemmedes levekår i rapporten *Statlig reform og kommunal hverdag: Utviklingshemmedes levekår 10 år etter reformen*. Studiens utvalg var personer mellom 20 og 67 år som var registrert i kommunene som personer med en utviklingshemming. Studien ble siden fulgt opp igjen i 2010 (Söderström og Tøssebro 2011), men rapporten belyser ikke

⁵ Varig tilrettelagt arbeid er et statlig arbeidsmarkedstiltak som gir et arbeidstilbud til personer som har vansker med å få arbeid innenfor det ordinære arbeidslivet. Tiltaket er rettet mot personer med uførepensjon, og med arbeidsoppgaver som er tilpasset den enkeltes yteevne.

forskjeller i utvalget basert på kjønn og er derfor ikke med i denne framstillingen. To relevante studier er *En helt vanlig jobb?* (Olsen 2006) og *Versjoner av arbeid* (Olsen 2009). Deler av disse studiene og datamaterialet er overlappende, førstnevnte er en rapport for Nordlandsforskning, mens sistnevnte er Olsens doktorgradsavhandling. I førstnevnte er hensikten å avdekke hvilke betingelser som skal til for at personer med utviklingshemming skal kunne ha ordinære jobber. Det er i hovedsak en kvalitativ studie, men omfatter også en kvantitativ forstudie basert på FD-trygd-registre. I Olsens avhandling (Olsen 2009) var utgangspunktet mer generelt og handler om å studere arbeids- og dagaktivitetstilbud til personer kategorisert som «psykisk utviklingshemmede». Blant flere problemstillinger nevnes blant annet: «hvilke måter og i hvilke sammenhenger kan utviklingshemmedes ulike former for arbeid og dagaktivitet forstås som uttrykk for sosial klasse eller dominerende kjønnsrollemønster?» (Olsen 2009, s 20). Begge Olsens studier (2006; 2009) er basert på kvalitativt etnografisk feltarbeid. Det er også den siste relevante studien i denne sammenhengen av Kristiansen (2000). Studiens hensikt er å avdekke/ diskutere den sosiale betydningen av arbeid hos en liten gruppe arbeidende kvinner med utviklingshemming (tre personer).

Tøssebro og Lundebys (2002) studie avdekket flere forhold av betydning for hvorvidt en person med utviklingshemming er ansatt ved et arbeidsmarkedstiltak (her inngår VTA) eller ved et dagsenter. En anser da arbeidsmarkedstiltak for å være en mer arbeidspreget virksomhet, mens dagsentre snarere er aktivitet for aktivitetens skyld. Forhold av betydning for om en jobbet ved et arbeidsmarkedstiltak var høyt funksjonsnivå, fravær av psykiske problemer og utfordrende atferd, og det viste seg at det å være mann også hadde betydning. Lignende kjønnsforskjell fant Olsen (2006). I utvalget av personer registrert hos Aetat jobbet 64 prosent i skjermet virksomhet (heter nå VTA), 19 prosent i ordinær bedrift med tilskudd, og bare én prosent arbeidet i ordinær bedrift. Resten var i en ventefase (10 %), i skole og utdanning (4%) eller uten arbeid/tiltak (2%). Her var menn overrepresentert innenfor alle de ulike typene dagaktivitet, samtidig som hele utvalget var skjevfordelt kjønnsmessig. Olsen (2006) diskuterer hvorvidt den skjeve fordelingen skyldes at tilbudene i større grad innebærer arbeidsoppgaver- og bygger på interesser som bedre passer menns rolleforventninger. Likeledes vil en da kunne forventet at de kommunalt drevne aktivitetstilbudene har en mer «kvinnelig» og «myk» orientering. Den lille gruppen som tok del i det ordinære arbeidslivet (enten med eller uten tilskudd) var yngre og det var en stor overvekt av menn.

Olsen (2009) og Kristiansen (2000) gir begge utfyllende beskrivelser av personer med utviklingshemming sine erfaringer med sysselsetting. I Kristiansens studie (2000) drøftes meningen kvinnene selv tillegger det arbeidet de gjør. Hun fulgte tre kvinner som deltok i det ordinære arbeidslivet, og som alle hadde en bakgrunn hvor de har levd deler av sitt liv på institusjon. For kvinnene var det viktig å ha en ordentlig jobb. Lønn var ikke det viktigste, men snarere det å være en del av en voksenverden hvor en blir respektert, gitt ansvar og blir møtt med tillit. I arbeidet skapes et rom for selvstendighet og uavhengighet. Kristiansen funn er i overensstemmelse med deler av Olsen (2009) studie. Derimot favner Olsens studie bredere da den også inkluderer andre sysselsettingsformer på utsiden av det ordinære arbeidsmarkedet. Olsen (2009) kom fram til seks måter som informantene forstod og snakket

om arbeidet sitt på, tre positive og tre negative fortellinger: *Arbeidet som adelsmerke*, *Arbeidet som egenutvikling*, *Arbeidet som nytte for andre*, *Arbeidet som hyggestue*, *Arbeidet som tidsfordriv* og *Arbeidet som stigma*. Fortellingene sees som tilskrivninger av mening til det arbeidet som gjøres og Olsen (2009) tolker dette i lys av sosiale klasser og kjønn. I tråd med overnevnt statistikk avdekket studien tradisjonelle kjønnsroller og tradisjonell arbeidsdeling i bransjer, yrker og arbeidsoppgaver. Olsen (2009) forklarer at dette lett kan tolkes dithen at yrkene ikke er selvvalgte, men stikk i strid avdekker Olsen at yrkesvalgene er aktive valg. Nettopp det å velge et kjønnsstereotyp yrke gir rom for å skape seg selv som sosialt synlige, kompetente yrkeskvinner og -menn.

Relevante studier

Publikasjon:

Myrvang, V. H. (2006). *Ut av arbeidslivet: livsløp, mestring og identitet: en studie av personer med seinskader etter polio*. NOVA-rapport nr. 1. Oslo: NOVA.

Mål med studien:

Studere hvordan poliorammede personer erfarer å tre ut av arbeidslivet, tidlig pensjonering og alderdom

Metode/design:

Kvalitative livsløpsintervju

Utvalg:

30 personer (15 kvinner og 15 menn)

Konklusjon/hovedfunn:

Mange presser seg for lenge til å stå i jobb, helt til helsen gjør at de ikke lenger har noe valg. Måten en trekker seg ut av arbeidslivet på varierer mellom kvinner og menn. Menn går rett fra full jobb til uføretrygd, mens kvinner trapper gradvis ned arbeidsmengden. Overgangsfasen fra arbeidstaker til stønadsmottaker oppleves som tøff, både mentalt og fysisk. Mange finner seg alternative meningsfulle roller, som frivillige og lignende. At arbeidskarrierer avsluttes forklares med kombinasjoner av de fysiske funksjonshindringene sammen med arbeidslivsfaktorer som manglende tilrettelegging etc.

Publikasjon:

Bø, T. P., og Håland, I. (2015). *Funksjonshemma på arbeidsmarknaden*. Oslo: Statistisk sentralbyrå.

Mål med studien:

Årlig dokumentasjon av funksjonshemmedes sysselsetting.

Metode/design:

Survey, direkte intervju.

Utvalg:

1 676 personer fra AKU som har en funksjonsnedsettelse.

Konklusjon/hovedfunn:

Beskriver funksjonshemmedes situasjon på arbeidsmarkedet, noe fordelt på kjønn for eksempel sysselsettingsstatus og type ansettelse (heltid/deltid).

Publikasjon:

Vedeler, J. S., & Mossige, S. (2010). Pathways into the labour market for Norwegians with mobility disabilities. *Scandinavian Journal of Disability Research*, 12(4), 257-271.

Mål med studien:

Å forstå hvordan informantene selv forstår hendelser i livet som tilrettelegging for eller barrierer mot arbeidslivsdeltakelse.

Metode/design:

Kvalitativ studie med intervju

Utvalg:

15 norske personer med bevegelseshemming som var i arbeid, født på 1970- og 1980-tallet

Konklusjon/hovedfunn:

Studien tegner opp tre ulike narrativer av overganger inn i arbeidslivet som erfares av arbeidssøkere med funksjonsnedsettelse. Den første, «Straightforward narrative», viser betydningen av at utdanning og jobb samsvarer, hvilket understreker betydningen av utdanning for å sikre seg en jobb. Den andre, «Supported narrative», forteller om de som har fått bistand gjennom arbeidsmarkedstiltak, og som har vansker med å komme i jobb. Her understrekes betydningen av nettverk. Den siste narrativen, «Barrier-prone narrative», beskriver trøblete forløp. Hindringer i utdanning, jobbsøking og oppfordringer om uføretrygd fra hjelpeapparatet. Forfatterne diskuterer hvordan kjønn og graden av funksjonsnedsettelse kan påvirke informantenes narrativ, men argumenterer for at de ulike erfaringene handler om utdanning og bistanden fra hjelpeapparatet.

Publikasjon:

Leiulfsrud, A. S., Reinhardt, J. D., Ostermann, A., Ruoranan, K., & Post, M. W. (2014). The value of employment for people living with spinal cord injury in Norway. *Disability & Society*, 29(8), 1177-1191.

Mål med studien:

Undersøke betydningen av arbeid blant personer med ryggmargsskade i Norge

Metode/design:

Kvalitative intervju

Utvalg:

31 personer som har vært eller var pasienter ved en norsk rehabiliteringsenhet. 20 menn og 11 kvinner

Konklusjon/hovedfunn:

Lønnsarbeid ble betraktet som svært viktig basert på deres egne forventninger og pliktfølelse. Likevel ble helse, alder og tilgangen på relevant jobb trukket fram som avgjørende faktorer for om en ønsket å forbli eller forlate arbeidslivet. Lønnsarbeidet er viktigst tidlig i livet – men mister gradvis sin betydning i gjennom livsløpet. Funnene indikerer at flere menn enn kvinner med ryggmargsskade kombinerer jobb og trygd, hvilket er motsatt av hva man finner generelt i befolkningen.

Publikasjon:

Olsen, T. (2009). *Versjoner av arbeid: Dagaktivitet og arbeid etter avviklingen av institusjonsomsorgen*. (Doktoravhandling), Uppsala universitet, Uppsala.

Mål med studien:

Å studere fenomenet arbeids- og dagaktivitetstilbud til de som i det norske velferdsbyråkratiet har kategorisert som *psykisk utviklingshemmede*. Problemstillinger: «På hvilke måter er utviklingshemmedes arbeid og aktivitet gjenstand for offentlig velferds- og arbeidsmarkedspolitikk – og hvilke følger har dette? På hvilke måter og i hvilke sammenhenger kan utviklingshemmedes ulike former for arbeid og dagaktivitet forstås som uttrykk for sosial klasse eller dominerende kjønnsrollemønstre? På hvilke måter, og i hvilke sammenhenger, inngår disse tolkningene i personenes identitetsforvaltning og selvpresentasjon?»

Metode/design:

To kvalitative etnografiske feltarbeid. (1) Feltarbeid med deltakende observasjon og intervjuer i et utvalg av dagsentre og VTA-bedrifter. Seks måneder med deltakende observasjon og intervjuer med arbeidstakere, arbeidsleder og andre relevante. (2) Case-studie av ti utviklingshemmede arbeidstakere på normale arbeidsplasser. Forsker var med hver av dem på jobb som deltakende observatør i én uke. Intervju med arbeidstakerne, kollegaer, arbeidsledere og i noen tilfeller andre relevante aktører. Case-studien foregikk i to runder, en i 2003 og en i 2005-06.

Utvalg:

Personer med utviklingshemming i yrkesaktivitet.

Konklusjon/hovedfunn:

De fleste med utviklingshemming arbeider i en segregert del av arbeidsmarkedet – i form av dagsentre og varig tilrettelagte aktivitetstilbud. Forfatteren har kommet fram til seks måter å forstå og snakke om arbeidet/aktiviteten på som inngår i personenes identitetsforvaltning som kommer til syne gjennom ulike fortellinger: "*Arbeidet som adelsmerke*", "*Arbeidet som egenutvikling*", "*Arbeidet som nytte for andre*", "*Arbeidet som hyggestue*", "*Arbeidet som tidsfordriv*" og "*Arbeidet som stigma*". Sentrale dimensjoner i fortellingene er ulike (som arbeidsetikk, synet på lønn, kollegaers betydning, m.m.) samtidig som fortellingene sees i lys av de kulturelle oppfatningene om hva lønnsarbeid er, og bør være. I fortellingene tilskriver informantene mening og tolkningsrammer til det de gjør, og dette blir i praksis måter å utforme og skaffe innflytelse over egen hverdag. Tilskrivningen av mening handler både om sosiale klasser, men også om kjønn. I studien avdekkes tradisjonelle kjønnsroller og tradisjonell arbeidsdeling innen bransjer, yrker og arbeidsoppgaver. Studien viser at yrkesvalgene ofte er aktive valg - valg som er gjort for å skape seg selv som sosialt synlige og kompetente personer i vanlige voksenroller.

Publikasjon:

Olsen, T. (2006). *En helt vanlig jobb. En studie av utviklingshemmede i arbeidslivet*. NF-rapport nr.6 Bodø: Nordlandsforskning.

Mål med studien:

Å utvikle kunnskap om hvilke vilkår/faktorer som fremmer eller hemmer rekruttering og jobbstabilitet på ordinære arbeidsplasser for personer med utviklingshemming.

Problemstilling/hypotese: Hvilke betingelser er viktige når det gjelder utviklingshemmedes mulighet til å skaffe seg, og holde på en vanlig jobb?

Metode/design:

(1) En etnografisk, kvalitativ studie av et utvalg case. Deltakende observasjon og feltnotater fra hverdagen i hvert enkelt av disse. Åpne, semi-strukturerte intervjuer med informantene, arbeidsgivere, tillitsvalgte, kollegaer, nærpå personer og av og til andre personer som har vært relevante for å forstå situasjonen i hvert enkelt tilfelle. I tillegg er det gjennomført (2) en kvantitativ forstudie, en gjennomgang av statistisk materiale, for å kunne si noe om hvordan gruppen tar del i arbeidsliv og velferdsytelser.

Utvalg:

(1) Ti voksne personer med utviklingshemming (mellom 23-40 år) som jobber i vanlig virksomhet/bedrift.

(2) Forstudien var basert på registerdata fra FD-trygd (N=19 768). 6 575 av disse var registret hos Aetat og ble derfor utgangspunktet for de videre analysene.

Konklusjon/hovedfunn:

Analyse av registerdata viser at svært få, nærmere 1 prosent av personer med utviklingshemming jobber i ordinær virksomhet, og nesten ingen av disse har normale lønnsbetingelser. Studien avdekker fire hovedformer for tilhørighet og deltakelse: a) "Utenom" karakteriseres av at man i liten grad regnes som en aktiv deltaker i avdelingen. b) "Nyttig ekstrahjelp" karakteriseres av en assistentposisjon, men ikke egentlig som ansatt. c) "Del av fellesskapet" karakteriseres av å være en selvsagt del av avdelingen. I hverdagen skilles det ikke mellom oppgaver og forventninger til vedkommende versus de øvrige kollegaene, men det tas hensyn til hva man "vet" vedkommende kan klare. d) "Ordinær arbeidstaker" karakteriseres av at statusen som funksjonshemmet vanligvis er irrelevant og i svært liten grad truer med å omdefinere samhandlingssituasjonen til en hjelper-klientrelasjon (s 6).

Arbeidstakerrollen kan være en kilde til en tydelig definert kjønnsrolle, og det å gå inn i tradisjonelle kjønnsroller gir mulighet for å forvalte en rolle som en kompetent fagmann/-kvinne. I studien viser forskerne til flere eksempler hvor kjønnsroller og kjønnsrolleforventninger innvirker på de utviklingshemmedes arbeidshverdag. Arbeidet deres er svært kjønnsstradisjonelt, selv der informanten ønsket det stikk motsatte.

Publikasjon:

Kristiansen, K. (2000). The Social Meaning of Work. Listening to Women's Own Experiences. In R. Traustadottir & K. Johnson (Eds.), *Women with Intellectual Disabilities: Finding a Place in the World*. London: Jessica Kingsley Publishers.

Mål med studien:

Studien handler om den sosiale betydningen av arbeid for personer med utviklingshemming, og dette kapitlet trekker fram enkelte funn fra studien

Metode/design:

Langsiktig kvalitativ studie, observasjon og kanskje intervju (kommer ikke tydelig fram)

Utvalg:

I dette kapitlet presenteres tre kvinner. De har en utviklingshemming og jobb i det ordinære arbeidsmarkedet.

Konklusjon/hovedfunn:

Inntekt er ganske uviktig, det viktigste med arbeidet er snarere symbolsk eller sosialt. De tre kvinnene forteller fra sin «arbeidsverden» (work world) om støtten på arbeidsplassen, om hvem de er sammen med og om hva de gjør som viktig for dem. Arbeidet og arbeidsplassen endrer deres egen oppfattelse av seg selv, men også hvordan andre ser dem. Det gjør det mer uavhengige, mer selvstendige og mer voksne. Studien gjør ikke noe poeng ut av kjønn ut over at det bare er kvinner som presenteres.

Publikasjon:

Molden, T. H., Wendelborg, C., og Tøssebro, J. (2009). *Levekår blant personer med nedsatt funksjonsevne. Analyse av levekårsundersøkelsen blant personer med nedsatt funksjonsevne 2007*. Rapport. Trondheim: NTNU Samfunnsforskning.

Mål med studien:

Kartlegge levekårene blant personer med nedsatt funksjonsevne.

Metode/design:

Survey, direkte intervju.

Utvalg:

1 652 personer med funksjonsnedsettelse identifisert gjennom screening.

Konklusjon/hovedfunn:

Beskriver kjønnsforskjeller på en rekke ulike levekårsområder. Viser lavere yrkesaktivitet blant funksjonshemmede kvinner enn funksjonshemmede menn.

Publikasjon:

Lillestø, B., & Sandvin, J. T. (2014). Limits to vocational inclusion?: Disability and the social democratic conception of labour. *Scandinavian Journal of Disability Research*, 16(1), 45-58.

Mål med studien:

Hvorfor er arbeidslivet vanskeligere å få innpass i enn andre samfunnsarenaer for personer med funksjonsnedsettelse?

Metode/design:

Livshistorieintervju (intervjuene ble utført i 1998-2002)

Utvalg:

66 personer med funksjonsnedsettelse, mellom 20 og 70 år.

Konklusjon/hovedfunn:

Intervjuene med de tre generasjonene viser at utdanningsmulighetene gradvis er blitt mer likestilte. Dette skulle man kunne forvente at avspeilet seg i ens muligheter også i arbeidslivet, men situasjonen er snarere motsatt – og det er blitt enda vanskeligere å entre arbeidsmarkedet.

8. Bolig

- *Retten til et sted å bo er lik for kvinner og menn, og i hovedsak ser boligsituasjonen ut til å være lik for kvinner og menn med funksjonsnedsettelse og utviklingshemming.*
- *I flere av boligstudiene er kjønn inkludert som variabel, uten at signifikante kjønnsforskjeller er funnet.*
- *Både kvinner og menn er inkludert i intervjustudiene, men eventuell relevans av kjønn er ikke fulgt opp hverken i intervjuene eller i diskusjonen av intervjudata.*
- *Kjønn er ikke studert som tema, og er heller ikke anvendt som perspektiv.*

I dagens Norge bor de fleste i det som kan betegnes som egen bolig, som her viser til et sted hvor man alene eller sammen med andre, gjerne nære familiemedlemmer, organiserer sin egen hverdag og er ansvarlig for den daglige driften. Ifølge Norges Handikapforbund er 80 % av boligene på boligmarkedet i Norge ikke tilgjengelige for funksjonshemmede. Mange strever derfor med å finne en egnet bolig. En bolig som ikke fungerer godt, fører til praktiske utfordringer i hverdagen og gjør det vanskelig å leve et sosialt liv.

Et sted å bo er et grunnleggende menneskelig behov. Rett til et godt sted å bo er nedfelt i Menneskerettighetskonvensjonens paragraf 25 og i FN-konvensjonen om rettigheter for mennesker med nedsatt funksjonsevne. FNs konvensjon om rettigheter til mennesker med nedsatt funksjonsevne slår også fast at mennesker med nedsatt funksjonsevne har rett til å velge bosted, hvor og med hvem de vil bo, på lik linje med andre. I praksis viser det seg imidlertid at personer med utviklingshemming og andre med funksjonsnedsettelse som har behov for omfattende tjenester i hjemmet, ofte får tildelt kommunale boliger eller bofellesskap (se blant annet Söderström og Tøssebro, 2011).

For mennesker med behov for hjelp og tilrettelegging i hverdagen er tilrettelagt bolig, som gruppeboliger, bokollektiv, serviceboliger og omsorgsboliger i mange tilfeller et alternativ til egen bolig (Bliksvær 2005; Hansen og Grødem 2012; Kittelsaa og Tøssebro 2011). I de siste årene synes det også å ha skjedd en dreining i retning av mer institusjonaliserte boligforhold for denne gruppen (Kittelsaa og Tøssebro 2013). En del av de tilrettelagte boligene har fast personale tilknyttet. Dette er et brudd med det vedtatte skillet mellom bolig og tjenester (se helse- og omsorgstjenesteloven § 5) og betyr at i mange tilfeller er prinsippet om individuelle tjenester fraveket. Samtidig har universell utforming og livsløpsstandard, og muligheter for brukerstyrt personlig assistent i eget hjem bidratt til å gjøre egen bolig mer tilgjengelig også for denne delen av befolkningen (Gabrielsen 2011; Brevik 2014).

For mennesker med funksjonsnedsettelse fyller boligen i mange tilfeller en mer kritisk rolle i hverdagen enn for andre (Bliksvær 2002). Dette handler blant annet om at enkelte funksjonsnedsettelse vanskeliggjør deltagelse på andre arenaer og at man derfor tilbringer

ekstra mye tid hjemme. Boligen kan da enten oppleves som noe som stenger en ute fra livet der ute, eller den kan oppleves som et sted hvor man kan ha et godt hverdagsliv (Bliksvær 2001). Videre kan det å skaffe seg en egen bolig kan være en barriere for mennesker med nedsatt funksjonsevne. I noen tilfeller, hvor behovet for assistanse i eget hjem er omfattende, vil det være et politisk og økonomisk spørsmål om egen bolig er mulig (Brevik 2014; Kittelsaa og Tøssebro 2013). I andre tilfeller kan tilgangen på en egnet bolig være en utfordring, og valgmulighetene vil gjerne være svært begrenset (Bliksvær 2002). Også det forhold at langt færre med nedsatt funksjonsevne lever i parforhold sammenlignet med befolkningen for øvrig (Brevik 2008), har innvirkning på funksjonshemmedes boligsituasjon og boligens betydning for funksjonshemmedes livssituasjon.

Forskningen om boligsituasjonen for personer med nedsatt funksjonsevne har i stor grad vært kjennetegnet av tre ulike perspektiv: Omsorgsperspektivet, boligperspektivet og nærmiljøperspektivet (Bliksvær 2002). Et sentralt tema i den forskningen som kommer inn under det såkalte omsorgsperspektivet, er det som ofte betegnes som boligens «doble karakter», som viser til det forhold at boligen er bolig for enkelte og arbeidsplass for andre. Eksempler på sentrale tema i slike studier er individuell autonomi, hverdagsliv og sosiale relasjoner mellom ansatte og beboere, og metodene som har vært benyttet er i stor grad kvalitative. I studiene som kommer inn under betegnelsen boligperspektiv, er det imidlertid boligen som sådan som står i fokus. Sentrale tema her er boforhold, boligøkonomi og boligstandard, og metodene som anvendes er i hovedsak kvantitative. Det tredje perspektivet, nærmiljøperspektivet, kan hevdes å stå midt mellom de to første perspektivene, ved å se på hvordan boliger er organisert i forhold til lokalsamfunnet og hva dette gjør for sosiale relasjoner og sosial deltagelse i samfunnet.

Mens hjemmet har vært et sentralt tema i deler av kjønnsforskningen, blant annet som følge av tette kulturelle koblinger mellom hjem og kvinnelighet, er kjønn nærmest fraværende i den beskrevne forskningen på boligsituasjonen for personer med nedsatt funksjonsevne. Et unntak er noen av de kvantitative undersøkelsene som har inkludert kjønn som variabel, men da kjønn i de fleste tilfellene ikke trer fram som en signifikant forskjell, i alle fall ikke på det som er studiens hovedfokus, er det ikke utforsket videre. Kittelsaa og Tøssebro sin studie av store bofellesskap for personer med utviklingshemming kan her tjene som et eksempel: «Det er ingen kjønnsforskjeller når det gjelder hvem som bor i henholdsvis små og store bofellesskap. Det er heller ikke signifikante forskjeller om vi bare ser på de som flyttet til nåværende bolig etter 2000. Prosentvis er det riktignok mer vanlig at menn som har flyttet siste tiår havner i store bofellesskap. Det gjelder 58 prosent av mennene og 49 prosent av kvinnene. Denne forskjellen er ikke signifikant, men i prosent stor nok til at vi bør stille spørsmål ved om kvinner har vært mer ”beskyttet” enn menn mot å skulle bo i store bofellesskap, og i så fall hvorfor.» (2013: 21). Her ser vi hvordan kjønn er påpekt både som en potensiell og som en faktisk forskjell, men uten at dette funnet er fulgt opp ut over en kort påpekning av aktuelle fortolkningsmuligheter. Et annet eksempel på en studie hvor kjønn nevnes som relevant, men uten at det diskuteres videre er å finne i Hansen og Grødem sin studie av kommunenes erfaringer med samlokaliserte boliger og store bofellesskap (2012). I en refleksjon over hvordan de ansatte vurderer de ulike boformene, står det blant annet at «sosialt fellesskap i

boligene i mindre grad er avhengig av antall boenheter eller kvaliteten på fellesarealet, men i større grad avhengig av om de som bor der har noe felles, eller ”finner hverandre”, noe som vil være avhengig av alder, kjønn eller funksjonsnivå» (2012: 77).

Et annet funn er at flere av intervjustudiene nevner kjønn i forbindelse med utvalg og metode, i form av redegjørelser for hvor mange kvinner og menn som er inkludert i de respektive undersøkelsene. I flere studier gjøres det også et eksplisitt poeng ut av at man har intervjuet like mange av hvert kjønn. Begrunnelsene for dette, altså hva man søker å oppnå med en kjønnsbalansert informantgruppe er imidlertid ikke redegjort for, ei heller hva man mener det kan ha tilført av relevant informasjon. Vi har heller ikke funnet eksempler på studier som diskuterer eventuelle kjønns spesifikke perspektiver på og erfaringer med det å bo i ulike former for bolig. Fraværet av kjønnsperspektiv i forskningen på boligsituasjonen for personer med nedsatt funksjonsevne illustreres tydelig av de kjønnsnøytrale formuleringene «mennesker med funksjonsnedsettelse» eller «personer med funksjonsnedsettelse», er mye mer utbredt enn de kjønnede termene kvinne og mann.

9. Familieliv

- *Funksjonshemmedes familieliv er både likt og ulikt familieliv i befolkningen for øvrig.*
- *Studier av funksjonshemmedes familieliv har både forholdt seg til kjønn som variabel, som tema og som perspektiv.*
- *Gitt at familien, som sosialt og kulturelt arnested både for biologisk og sosial reproduksjon er grunnleggende kjønnet, finnes det likevel overraskende få studier av funksjonshemmedes familieliv som setter kjønn i sentrum for analysene.*

Familien regnes gjerne som en viktig ramme rundt menneskenes liv i det norske samfunnet. Hvem som regnes som familie vil imidlertid både være person- og kontekstavhengig og vil også endre seg gjennom livsløpet. Når man i forskningssammenheng snakker om familie er det imidlertid nokså vanlig å regne foreldre, søsken og egne barn. Når vi i denne litteraturstudien skal se på hvordan forskning om funksjonshemming har forholdt seg til kjønn, har vi i tråd med de øvrige kapitlene valgt å begrense definisjonen av familieliv til å gjelde familier hvor en eller flere voksne har en funksjonsnedsettelse. Familieliv med funksjonshemmede barn er dermed bevisst holdt utenfor (jfr. Kapittel 2. Metode).

Like viktig som hvem familien består av, er spørsmålet om hvordan man lever sammen som en familie. I dette ligger blant annet organisering av aktiviteter og gjøremål, og fordeling av ulike oppgaver og ansvar. Samtidig som at det her vil være store forskjeller familier i mellom, kan man for det samtidige Norge si at det dominerende idealet kan sammenfattes under begrepet «den doble likestillingsmodellen». Dette begrepet viser til en måte å organisere familielivet på som utfordrer mer tradisjonelle kjønnsroller hvor menn har vært forsørgere og kvinner ulønnede hjemmearbeidere, ved å synliggjøre to samtidigvirkende spor; lik deltagelse i lønnsarbeid for begge kjønn og lik deltagelse i det ulønnede hjemmearbeid for begge kjønn (Ellingsæter og Leira 2006). Samtidig er det ikke sånn at alle familier lever sine liv i tråd med denne idealmodellen, noe som både kan leses ut av oversikter over deltidsarbeid, som er langt mer utbredt for kvinner, og tidsbruksstudier av husarbeid, som viser at mennene fortsatt henger etter (Kjelstad og Lyngstad 2010).

Samtidig som familielivet på mange måter representerer et felt hvor likhetene mellom personer med nedsatt funksjonsevne og befolkningen for øvrig er store, er det mye som tyder på at det her også er noen sentrale forskjeller. Blant annet viser forskningen at langt færre med funksjonsnedsettelser lever i parforhold enn hva som er tilfellet i befolkningen for øvrig (Brevik 2014). Dette betyr at en god del funksjonshemmede mangler den daglige støtten og omsorgen som en partner ofte vil kunne gi, og videre at deres situasjon i forhold til samliv må forstås som radikalt annerledes enn befolkningen for øvrig (ibid.). I den sammenheng er det imidlertid også viktig å merke seg at de fleste med funksjonsnedsettelser har samme hyppighet i kontakt med egne foreldre som resten av befolkningen, mens personer med

utviklingshemming hadde mer kontakt enn andre med funksjonsnedsettelse – uavhengig av kjønn (Kittelsaa, Wik og Tøssebro 2015).

Når det gjelder etablering av egen familie, og mer spesifikt det å få egne barn, ser det ut til at funksjonshemmede har en betydelig lavere reproduksjonsrate enn befolkningen for øvrig (Kittelsaa, Wik og Tøssebro 2015). Dette gjelder også for personer med utviklingshemming, hvor det i tillegg har vist seg at kvinner har en langt oftere får barn enn menn (21,7 prosent mot 10,4) (Midjo m.fl. 2003). Hva denne forskjellen handler om vet man ikke, men mulige forklaringer kan være hvordan utviklingshemming og kjønnsroller spiller sammen, og videre at utviklingshemming seksuelt sett er en større hindring for menn (Midjo, Paulsen, Berg og Tøssebro 2003: 63). Samtidig er andelen utviklingshemmede kvinner som blir mødre klart synkende. Når det gjelder potensielle årsaker til dette, er Midjo, Paulsen, Berg og Tøssebro tydelige på at det er høyst uklart, men både prevensjon, svangerskapsavbrudd og en mer åpen holdning til seksualitet og prevensjonsveiledning nevnes som mulige forklaringer (2003: 80). Et annet sentralt forhold ved utviklingshemmedes foreldreskap, er at forekomsten av omsorgsovertagelse er langt høyere enn i befolkningen for øvrig (ibid.)

Dette bringer oss over til utøvelsen av eget foreldreskap, hvilket av Grue og Lærum omtales som et nærmest oversett felt både politisk og forskningsmessig for personer med funksjonsnedsettelse (2002; 2003). Som et svar på denne mangelen har Grue og Lærum gjennomført en intervjustudie med funksjonshemmede mødre, med fokus på deres erfaringer med svangerskap, fødsel og tidlig småbarnsliv (2002, 2003). Et sentralt funn i denne studien er at mødrene opplever at det settes spørsmålsteget ved deres evne til å yte godt (nok) foreldreskap. Blant annet beskrev flere av kvinnene hvordan helsepersonell forsøkte å teste om de klarte å fylle morsrollen, og også uttrykte forbauselse når de så at mødrene klarte seg bra. Flere av kvinnene fortalte også om utilstrekkelig pleie og behandling i forbindelse med svangerskap og fødsel, og bekymringen for at helsemessige komplikasjoner skulle kunne gå ut over evnen til å gi barna omsorg plaget dem (Grue og Lærum 2002, 2003). Frykten for ikke å være en god nok mor, trer også fram som et sentralt funn i flere av de studiene Blegen, Hummelvoll og Severinsson presenterer i sin litteraturstudie av mødre med mentale problemer (2010).

Mens Grue og Lærum, i tråd med tradisjonelle forventninger til hvem som gjør foreldreskap, har intervjuet funksjonshemmede kvinner, representerer Hege Sundstrøm sin masteroppgave *Funkis-fedre. Hvordan funksjonshemmede fedre gjør farskap* (2015) et forfriskende unntak. I tillegg til at den ser på menns foreldreskap, gir den også mer utfyllende refleksjoner om de måter foreldreskapte praksiser blir til i nær relasjon til kulturelle forventninger til kjønn generelt og maskulinitet spesielt. Blant annet viser Sundstrøm hvor viktig det er for de intervjuede mennene å være nærværende fedre, noe de stort sett opplever som forenlig med funksjonshemmingen, samtidig som det aktive farskapet, i betydningen ambisiøse og krevende uteaktiviteter, kunne være mer vanskelig å få til, noe som igjen både kunne oppleves som truende for det gode farskapet og for maskuliniteten (2015). Ved å utforske forholdet mellom funksjonshemming, farskap og maskulinitet, viser Sundstrøm både hvordan ulike identiteter/forskjeller virker sammen og bidrar til å gjøre hverandre mer eller mindre

relevante, hvilket står sentralt i interseksjonalitetstenkningen, og derigjennom også hvordan det å bruke kjønn som perspektiv kan si noe om hvordan det oppleves å leve med en funksjonsnedsettelse.

Et annet familie-relatert tema hvor kjønn trer fram som sentralt også i funksjonshemmingsforskningen, er organisering av hus- og omsorgsarbeid. Den ene publikasjonen hvor dette blir tydelig, er artikkelen *Tidsbruk blant uførepensjonister med barn* (Otnes 2002) som med utgangspunkt i intervju og dagboknotater søker å få innsikt i hvordan uførepensjonister med barn under 18 år innretter tilværelsen, og mer spesifikt hvordan nedsatt arbeidsevne og større eller mindre funksjonsnedsettelse påvirker hvor mye tid de bruker til inntektsgivende arbeid, omsorg for barn, husarbeid og personlige behov, samt hvor mye fritid de har. I denne studien er kjønn inkludert som variabel, og det er gjort sammenligninger både mellom kvinnelige og mannlige uførepensjonerte foreldre og mellom uførepensjonerte foreldre og foreldre i befolkningen for øvrig. Disse sammenligningene viste at kvinnelige uførepensjonister med barn over sju år har nesten 40 minutter mindre fritid per dag enn menn i samme situasjon. Videre viser studien at kvinnelige uførepensjonister har mer fritid enn de som er gifte, og at denne forskjellen er større for uførepensjonister enn i befolkningen for øvrig.

Den studien som går mest eksplisitt utforsker samspillet mellom kjønn og funksjonshemming i denne sammenheng, er imidlertid Kjelstad og Lyngstads artikkel *Funksjonshemming og kjønnslikestilling. Arbeidsdeling hjemme i par med nedsatt funksjonsevne* (2011). Målet med denne artikkelen er å undersøke hvorvidt og eventuelt hvordan nedsatt funksjonsevne hos en eller to parter i heteroseksuelle forhold virker inn på kjønnslikestillingen, og mer presist hvordan det virker inn på fordelingen av ulike husarbeids- og barneomsorgsoppgaver og investering i lønnsarbeid. Hva skjer med kjønnslikestillingen når livet tar en annen retning enn det som er forventet eller «vanlig»? Medfører nedsatt funksjonsevne hos en av partene større skjevdeling av husholdsarbeidet, eller er det snarere slik at funksjonsnedsettelse først og fremst medfører redusert yrkesarbeid og dermed økt innsats hjemme? Er sammenhengen mellom funksjonshemming og arbeidsdeling hjemme forskjellig, avhengig av om det er kvinnen eller mannen som har nedsatt funksjonsevne? Hva skjer hvis begge partene har nedsatt funksjonsevne? Ved å stille disse spørsmålene til undersøkelsen *Livsløp, generasjon og kjønn* (LOGG 2007), viser Kjelstad og Lyngstads analyser at funksjonshemming i noen grad bidrar til å reaktivere partenes kjønnete identiteter (masterstatus). For kvinnene skjer dette først og fremst ved at rollen som mor og omsorgsperson forsterkes, og for menn først og fremst ved at deres rolle som familieforsørger forsterkes. Dermed «fritas» menn mer enn kvinner fra ansvar for husholdsarbeidet mens kvinner «fritas» mer enn menn fra ansvar for det lønnete arbeidet, og funksjonshemming bidrar til en mer tradisjonell arbeidsdeling både ute og hjemme. Samtidig viser analysene også unntak fra disse hovedtrendene. Blant annet ser man at når mannen er den funksjonshemmete parten, så reduseres likedelingen av husarbeidet, sannsynligvis primært ved at mange (men langt fra alle) opprettholder yrkesaktiviteten og gjør mindre hjemme. Et annet unntak er at likedelingen av barneomsorgen reduseres når kvinnen er den funksjonshemmete parten. Kvinnens rolle og innsats som mor og omsorgsperson

forsterkes, sannsynligvis primært ved at mange, men langt fra alle, reduserer yrkesaktiviteten og/eller går over til deltid.

Relevante studier

Publikasjon:

Blegen, N.E., Hummelvoll, J.K., Severinsson, E. (2010). Mothers with mental health problems: a systematic review. *Nursing and Health Sciences* 12(4), 519-528

Mål med studien:

Å oppsummere tidligere forskning på mødre med psykiske helseproblemer og deres utfordringer.

Problemstilling/ hypotese(r):

Hva har tidligere forskning vist når det gjelder mødre med psykiske problemer og deres mulige utfordringer?

Metode/design:

Systematisk litteratursøk i internasjonale databaser for perioden januar 1998-april 2009.

Utvalg:

(1) Studier som fokuserer på mødre med psykiske helseproblemer, (2) studier som fokuserer på barn som har mødre med psykiske helseproblemer, (3) studier med kvantitativ og kvalitativ design.

Konklusjon/hovedfunn:

Ut i fra den systematiske litteraturstudien trer tre tema fram: Mødrenes sårbarhet, frykten for ikke å bli sett på som en god nok mor og frykten for at barna skal utvikle psykiske helseproblemer.

Publikasjon:

Grue, L. og Lærum, K.T. (2002). Doing Motherhood: Some experiences of mothers with physical disabilities. *Disability & Society* 17(6): 671-683

Mål med studien:

Å utforske hvordan mødre med fysiske funksjonsnedsettelse gjør moderskap i et felt hvor sentrale diskurser om funksjonshemming bryter med sentrale diskurser om moderskap.

Å bli mor og derigjennom å gå inn en moderskapsdiskurs kan bli betraktet som en måte å utfordre og motsette seg utbredte oppfatninger om hva slags status kvinner med funksjonsnedsettelse kan forventes å ha i samfunnet. Det er dermed grunn til å anta at det fra samfunnets side rettes oppmerksomhet mot hvordan denne kategorien av kvinner gjør moderskap. Hvordan opplever og gjør funksjonshemmede kvinner moderskap?

Metode/design:

Intervju med 30 kvinner i aldersgruppen 28-49 som fødte i årene 1991-2000.

Utvalg:

Medisinske diagnoser som multippel sklerose, nevromuskulære sykdommer, cerebral parese og ryggmargsskade.

Konklusjon/hovedfunn:

Studien viser at det å få barn førte til endringer i kvinnes opplevelse av egen kropp. Mens tidligere erfaringer knyttet til kroppen har vært mye sentrert rundt manglende eller nedsatte funksjoner, opplevde de gjennom svangerskap og fødsel et nytt fokus på kroppens evne til å gi nytt liv. Et annet sentralt funn er at kvinnene opplevde at moderskapet gjorde at de for første gang i livet opplevde å bli møtt som et voksent menneske og ikke bare som en person med nedsatt funksjonsevne. Mange av kvinnene, avhengig av når funksjonsnedsettelsen hadde intrådt, opplevde at de «fikk» kjønn, eventuelt «fikk tilbake» et tapt kjønn. Moderskap trer slik fram som noe som gjør funksjonsnedsettelsen mindre sentral for hvordan man oppfatter seg selv og ikke minst hvordan man blir forstått og møtt av andre. Studien viser også at de intervjuede mødrene var opptatt av å vise at de er gode mødre og at de oppdrar sine barn i henhold til etablerte normer og verdier knyttet til godt moderskap.

Publikasjon:

Lærum, K. T. og Grue, L. (2003). Fysisk funksjonshemmede kvinner får også barn. *Tidsskrift for den norske Lægeforening* 123(13-14): 1852-3

Mål med studien:

Å belyse forhold som bidrar positivt og negativt på funksjonshemmede kvinners opplevelser knyttet til svangerskap og fødsel. På hvilken måte er svangerskapsrelaterte helsetjenester lagt til rette for fysisk funksjonshemmede kvinner? Får de et tilfredsstillende tilbud og blir særskilte behov ivaretatt?

Metode/design:

Dybdeintervju med 21 kvinner med fysiske funksjonsnedsettelse i alderen 28-49 som fødte i årene 1991-2000.

Utvalg:

Informantene hadde ulike diagnoser som medførte ulike grader av bevegelseshemming.

Konklusjon/hovedfunn:

Undersøkelsen viser at manglende miljømessig tilrettelegging, negative holdninger og begrenset kunnskap blant helsepersonell kan hindre funksjonshemmede kvinner i å få gode nok helsetjenester i forbindelse med svangerskap og fødsel. Til tross for begrensinger ved helsetjenestene opplevde likevel en del kvinner at helsepersonellet tilpasset omsorg og tjenester til deres spesielle behov. De viktigste positive faktorene i denne sammenhengen var respekt for valget om å få barn, et tilrettelagt fysisk miljø og at det ble tatt hensyn til funksjonsnedsettelsen samtidig som at kvinnene slapp å føle at de var til bry.

Publikasjon:

Kjeldstad, R. og Lyngstad, J. (2011). Funksjonshemming og kjønnslikestilling. Arbeidsdeling hjemme i par med nedsatt funksjonsevne. *Tidsskrift for samfunnsforskning* 52 (4), s 491-522

Mål med studien:

Å undersøke hvorvidt og eventuelt hvordan funksjonshemming hos en eller to parter i heteroseksuelle forhold virker inn på kjønnslikestillingen, og mer presist fordelingen av ulike husarbeids- og barneomsorgsoppgaver og investering i lønnsarbeid. Sentrale spørsmål som stilles er: Hva skjer med kjønnslikestillingen når livet tar en annen retning enn det som er forventet eller «vanlig»? Medfører funksjonshemming hos en av partene større skjevdeling av husholdsarbeidet, eller er det snarere slik at funksjonshemming først og fremst medfører redusert yrkesarbeid og dermed økt innsats hjemme? Er sammenhengen mellom funksjonshemming og arbeidsdeling hjemme forskjellig, avhengig av om det er kvinnen eller mannen som har nedsatt funksjonsevne? Hva skjer hvis begge partene har nedsatt funksjonsevne?

Metode/design:

Analysen er basert på data fra undersøkelsen Livsløp, generasjon og kjønn (LOGG 2007) (Bjørshol, Høstmark og Lagerstrøm 2010). Lineær regresjon med paret som analyseenhet. Avhengige variabler: I hvilken grad mannen deltar i tradisjonelt kvinnedominert husarbeid og omsorg for barn, sammenlignet med kvinnen. Uavhengige variabler: Forekomsten av funksjonshemming og eventuelt hvem av partene som har nedsatt funksjonsevne. Som analysegrep anvendes begrepet «masterstatus», som tar utgangspunkt i individet s ulike sosiale posisjoner og antar at en eller et fåtall posisjoner primært ligger til grunn for personens opplevelse av sin (egen) identitet. I analysene tas det utgangspunkt i fire hypoteser om effekten av parternes funksjonshemming på likestilling innen husholdet, det vil si deres samarbeid eller deling av husarbeid og barneomsorg, hvorav to er kjønnsnøytrale og to er kjønnsensitive.

Utvalg:

Av de 15 140 personer over 18 år og over som ble intervjuet, ble det avgrenset et utvalg av par med hjemmeboende barn. Partene (foreldrene) er i alderen 18-61 år. Barna er i alderen 1-19 år. I tillegg ble det definert et underutvalg der barna er 1-13 år, med den begrunnelse at spørsmålene om barneomsorg bare er stilt til de som har barn i denne aldersgruppen. Hushold med barn under ett år er holdt utenfor utvalget, ettersom det forventes at de fleste mødre og noen fedre er hjemme i permisjon med disse barna. I tillegg er også par der andre personer enn det voksne paret utgjør en eller flere av de oppgavene som inngår i analysen, og når det mangler opplysninger om en eller flere variabler. Bare en person i hver husholdning ble intervjuet. Husholdningene er delt inn i fire grupper: (1) begge parter har funksjonsnedsettelse, (2) bare han har funksjonsnedsettelse, (3) bare hun har funksjonsnedsettelse og (4) ingen av partene har funksjonsnedsettelse.

Konklusjon/hovedfunn:

Gjennomsnittstall for deling av husholdsarbeidet viser som forventet noe mindre likedeling i par der en av partene har nedsatt funksjonsevne enn i hushold der ingen av partene har nedsatt funksjonsevne. Dette er i samsvar med den kjønnsensitive hypotesen som postulerer at funksjonshemming «fritar» menn mer enn kvinner fra visse husholdsoppgaver, mens kvinners funksjonsnedsettelser snarere bidrar til at de øker innsatsen i hjemmet. Samtidig antas kvinnen å redusere yrkesarbeidet mer enn mannen når helsen svikter. Når begge partene i paret er funksjonshemmet trer imidlertid et annet mønster fram, idet arbeidsoppgavene hjemme deles mer likt innad i paret enn i andre hushold, og at mannen gjør mer

enn kvinnen på enkelte områder.

Dette viser at funksjonshemming i noen grad bidrar til å reaktivere partenes kjønnete identiteter (masterstatus), for kvinnene først og fremst ved at rollen som mor og omsorgsperson forsterkes, for menn først og fremst ved at deres rolle som familieforsørger forsterkes. Dermed «fritas» menn mer enn kvinner fra ansvar for husholdsarbeidet mens kvinner «fritas» mer enn menn fra ansvar for det lønnete arbeidet, og funksjonshemming bidrar til en mer tradisjonell arbeidsdeling både ute og hjemme. Videre ser man at når mannen er den funksjonshemmete parten, så reduseres likedelingen av husarbeidet, sannsynligvis primært ved at mange (men langt fra alle) opprettholder yrkesaktiviteten og gjør mindre hjemme. Et annet unntak er at likedelingen av barneomsorgen reduseres når kvinnen er den funksjonshemmete parten. Kvinnens rolle og innsats som mor og omsorgsperson forsterkes, sannsynligvis primært ved at mange, men langt fra alle, reduserer yrkesaktiviteten og/eller går over til deltid.

I denne artikkelen står kjønn helt sentralt, i den forstand at forfatterne eksplisitt ser på hvordan nedsatt funksjonsevne hos en eller begge parter i et par, virker inn på fordeling av ulike (kjønnede) arbeidsoppgaver i og utenfor hjemmet. Kjønn studeres både som variabel gjennom sammenligninger mellom kvinner og menn, som empirisk tema, gjennom utforskning av kjønnede spørsmål som likestilling, husarbeid og omsorg for barn, og som teoretisk perspektiv, gjennom utforskning av kjønnsnøytrale og kjønnsensitive hypoteser.

Artikkelen bygger på, og er i stor grad sammenfallende med, kapittel 4 Arbeidsdeling blant par med nedsatt funksjonsevne (Lyngstad og Kjeldstad) i Kjeldstad og Lyngstad (2010) Utradisjonell likestilling? Analyser av undersøkelsen Livsløp, generasjon og kjønn (LOGG) 2007. Statistisk sentralbyrå rapport 18/2010.

Publikasjon:

Otnes, B. (2002). Tidsbruk blant uførepensjonister med barn, *Samfunnsspeilet* nr. 4-5

Mål med studien:

Å få innsikt i hvordan uførepensjonister med barn under 18 år innretter tilværelsen, og mer spesifikt hvordan nedsatt arbeidsevne og større eller mindre funksjonshemminger påvirker hvor mye tid man bruker til inntektsgivende arbeid, omsorg for barn, husarbeid og personlige behov, samt hvor mye fritid man har.

Metode/design:

Intervju og dagboknotater.

Utvalg:

Til denne undersøkelsen ble det fra Statistisk sentralbyrås tidsbruksundersøkelse 2000/01 trukket et utvalg av 498 registrerte uførepensjonister med hjemmeboende barn under 18 år per 15.2.2000. Dette tilleggsutvalget førte dagbok og ble intervjuet på samme måte som hovedutvalget ved tidsbruksundersøkelsen. Datamaterialet inkluderer intervjudata for 263 personer og 455 dagbokdager.

Konklusjon/hovedfunn:

Få uførepensjonister er i inntektsgivende arbeid, og de som er det, jobber ofte i reduserte stillinger . Uførepensjonister med barn har dermed mer tid til overs for andre aktiviteter. Sammenliknet med andre foreldre bruker uførepensjonerte litt mer tid til personlige behov og til husholdsarbeid, og de har nesten to timer mer fritid. Over halvparten av uførepensjonistene med barn sier likevel at de ofte eller av og til har for mye å gjøre på hverdager. Dette kan tyde på at mange strever med å få gjort nødvendige daglige gjøremål. Men hvis forholdene legges til rette for det, oppgir om lag en fjerdedel av de uførepensjonerte foreldrene at de kan utføre mer inntektsarbeid i framtiden.

Kjønn er inkludert i studien som en variabel, og det er gjort sammenligninger både mellom kvinnelige og mannlige uførepensjonerte foreldre og mellom uførepensjonerte foreldre og foreldre i befolkningen for øvrig. Disse sammenligningene viste at kvinnelige uførepensjonister med barn over sju år har 40 minutter mindre fritid per dag enn menn i samme situasjon. Videre viser studien at enslige kvinnelige uførepensjonister har mer fritid enn de som er gifte, og at denne forskjellen er større for uførepensjonister enn i befolkningen for øvrig.

Publikasjon:

Sundstrøm, H.M.F (2015). *Funkis-fedre. Hvordan funksjonshemmede fedre gjør farskap*. Masteroppgave, Det samfunnsvitenskapelige fakultet, UiO

Mål med studien:

Å bidra med etterspurt kunnskap om hvordan menn med nedsatt funksjonsevne opplever og gjør farskap. Hvordan oppleves det å være far når man har funksjonsnedsettelse? Hvordan opplever menn med nedsatt funksjonsevne hverdagslivet med barn? Hva slags fedre ønsker de selv å være? Hvilke forventninger hadde de selv til det å bli far? Hvordan deltar de i aktiviteter med barna? Er de likestilte fedre? Hvilke fordommer møter de som funksjonshemmede fedre?

Metode/design:

Narrative dybdeintervjuer med seks fedre. Studien anvender et maskulinitetsperspektiv framfor et funksjonshemmingsperspektiv.

Utvalg:

Studien fokuserer på funksjonsnedsettelser som gir nedsatt bevegelse, ettersom dette kan være særlig utfordrende i forhold til idealet om mannlig fysisk styrke og moderne fedres deltagelse med barn. Fem av informantene sitter i rullestol, mens den sjette har en nevrologisk forstyrrelse som gjør at han har svekket bevegelse og styrke i bena. Samtlige har hatt sin funksjonsnedsettelse siden barndommen. Alle lever med eller har levd med sine barn og med barnas mor. De er eller har vært i jobb nesten hele sitt voksne liv. De fleste har høy utdannelse og framstår som svært ressurssterke middelklassmenn. Noen har ett barn, mens andre har to eller tre barn. De har også barn i forskjellig aldre, noen lever med små barn nå, andre har barn som har flyttet hjemmefra.

Konklusjon/hovedfunn:

Studien viser at for de intervjuede mennene er det å være nærværende en viktig del av godt farskap. Deres fortellinger handler om hvordan de leser, koser, snakker og deltar i hverdagslig barnestell. Fedrene viser at flere nærværende aktiviteter ikke er noe problem når man har en funksjonshemmet kropp. Slik sett lever de tett opptil moderne nordiske idealer rundt farskap. De presiserer at dette er helt vanlig for alle fedre. På denne måten normaliserer de sitt farskap. Samtidig er fysiske aktiviteter en utfordring. Flere av informanter forteller om til dels store problemer med å delta fysisk med barna, som turer i skog og mark og ferieturer og dette kan føre til bekymringer og vonde følelser. En måte å forstå dette på er at i møte med mannlige idealer rundt en fysisk sterk kropp, hardhet, fysisk størrelse og muskler kan menn med en funksjonshemmet kropp stå i fare for å bli umannliggjort.

10. Vold og overgrep

- *Studier av vold og overgrep mot voksne og barn med nedsatt funksjonsevne refererer til kjønn som variabel og gjør sammenlikninger mellom kjønn og mellom personer med og uten nedsatt funksjonsevne.*
- *Enkelte studier om overgrep mot kvinner med fysiske funksjonsnedsettelse har et kjønnsperspektiv og viser at disse kvinnene er utsatt for overgrep i større grad enn kvinner uten funksjonsnedsettelse.*
- *Overgrep mot kvinner med fysiske funksjonsnedsettelse er mer langvarige og har større konsekvenser enn overgrep mot andre kvinner. En del av overgrepene skjer i helseinstitusjoner og lignende.*
- *Kvinner med utviklingshemming er mer utsatt for vold og overgrep i nære relasjoner enn menn med utviklingshemming, men det har vært en betydelig økt rapportering om vold og overgrep mot menn med utviklingshemming.*
- *Jenter med utviklingshemming ser ut til å være mer utsatt for overgrep enn gutter med utviklingshemming, men gutter med utviklingshemming er mer utsatt for overgrep enn andre gutter.*
- *Både jenter og gutter med utviklingshemming er utsatt for fysisk vold og omsorgssvikt. Her er gutter mer utsatt enn jenter.*
- *Kvinner som ble hørselshemmet før fylte 9 år, hadde vært utsatt for overgrep mer enn to ganger så ofte som hørende kvinner mens menn som ble hørselshemmet før fylte 9 år, hadde vært utsatt for overgrep mer enn tre ganger så ofte som hørende menn.*
- *Overgrep mot hørselshemmede barn skjedde i stor grad i internatskolene og ble begått av andre personer med hørselshemming.*
- *Kvinner som ble synshemmet i barndommen var utsatt for overgrep i større grad enn både kvinner generelt og kvinner som ble synshemmet i voksen alder mens menn som hadde synshemming fra barndommen av, var mer utsatt for overgrep enn andre menn.*

Vold og overgrep er definert av verdens helseorganisasjon WHO) som: «forsettlig bruk av, eller trussel om, fysisk makt eller tvang, rettet mot en selv, andre enkeltpersoner, eller en gruppe. For å regnes som vold må handlingen resultere i, eller «... ha høy sannsynlighet for å resultere i død, fysisk eller psykisk skade, eller mangelfull utvikling» (dinutvei.no). Konkret kan det dreie seg om fysiske overgrep (voldsbruk, kroppslig avstraffelse, innlåsing), psykiske

overgrep (trusler, mobbing, ydmykelses), seksuelle overgrep (seksuell trakassering, beføling, voldtekt eller blotting), omsorgssvikt (manglende omsorg eller oppfølging) eller institusjonelle overgrep knyttet til bolig- eller omsorgssituasjon) (Olsvik, 2010a).

I følge Hanisch (2015) mangler det fremdeles robuste empiriske funn på verdensbasis når det gjelder vold mot personer med funksjonsnedsettelse. Han viser til to studier fra WHO som, til tross for svakheter, kan gi noen indikasjoner på forekomst og fordeling av vold og overgrep mot personer med nedsatt funksjonsevne (Jones et al. 2012; Hughes et al. 2012). Studiene viser at det er sannsynlig at det utøves mer vold mot personer med funksjonsnedsettelse sammenliknet med befolkningen generelt. Det utøves mer vold mot kvinner med funksjonsnedsettelse enn mot menn med funksjonsnedsettelse, mens menn med nedsatt funksjonsevne er mer utsatt for vold og overgrep enn menn generelt. Når det gjelder barn med nedsatt funksjonsevne, viser Hanisch til en ny litteraturgjennomgang som viser et komplisert og inkonsistent mønster (Stalker & McArthur, 2012). Studien viser at det utøves langt flere overgrep mot barn med nedsatt funksjonsevne enn mot barn generelt og at dette i stor grad er uavhengig av kjønn. Mens jenter generelt er mer utsatt for overgrep enn gutter, gjelder dette ikke nødvendigvis for barn med funksjonsnedsettelse. Tvert imot viser en ny prevalensstudie at fysiske funksjonsnedsettelse er en betydelig risikofaktor for seksuelle overgrep, med og uten, kontakt, for gutter, men ikke for jenter (Mueller-Johnson, Eisner & Obsuth 2014). Internasjonale studier viser også i følge Hanisch at personer med utviklingshemming og personer med psykiske lidelser har størst risiko for å bli utsatt for vold og overgrep.

Fordi kapitlet om vold og overgrep er mer omfattende enn de fleste av de øvrige kapitlene i rapporten, velger vi å dele inn beskrivelsen av studiene etter alder. Det vil si at vi først beskriver studier som sier noe om vold og overgrep i befolkningen generelt før vi trekker inn studier som handler om voksne personer med funksjonsnedsettelse. Her er det flest studier om voksne kvinner. Vi gjennomgår deretter studier som handler om vold og overgrep mot barn før vi avslutter med å vise til en studie om hjelpetiltak og en om rettssikkerhet i forbindelse med voldsutøvelse. Alle de studiene vi har gjennomgått, har norske forfattere. Imidlertid er et par av studiene kunnskapsoppsummeringer som viser til internasjonale studier. Vi har valgt å referere til noen slike studier fordi norske forskere har brukt dem som kunnskapsgrunnlag i studier av norske forhold.

Undersøkelsen av levekår blant personer med nedsatt funksjonsevne (LKF 2007) tok ikke spesielt opp spørsmål om vold, men hadde med et eget avsnitt om sosial trygghet; herunder om en kjenner seg trygg i hverdagen. I studien skilles det ikke mellom kjønn, men det kommer fram at enkelte grupper av personer med nedsatt funksjonsevne er mer utsatt enn andre. I undersøkelsen oppga 16 prosent av utvalget at de var engstelige for å gå ut, og 12 prosent var engstelige av og til. De fleste av de som opplevde engstelse, var personer med psykiske lidelser (42 prosent). Blant disse har nesten en av tre opplevd ubehagelige situasjoner utendørs. I en undersøkelse blant personer med kognitive vansker (Tøssebro og Wendelborg, 2009) oppgir 37 prosent av utvalget at de er engstelige for å gå ut. Her hadde 16 prosent av utvalget opplevd ubehagelige situasjoner eller trakassering i løpet av de siste 12 månedene.

I en kunnskapsoversikt har Olsvik (2010a) gjennomgått studier om vold og overgrep mot kvinner med nedsatt funksjonsevne, i hovedsak kvinner med fysiske funksjonsnedsettelse. Hun sammenlikner disse studiene med amerikanske og skandinaviske undersøkelser om forekomst av vold og overgrep i befolkningen generelt. Her viser hun til en norsk undersøkelse (Haaland m.fl. 2005) som viser at drøyt fem prosent av både kvinner og menn i alderen 20 til 54 år hadde blitt utsatt for fysisk vold av sin partner i løpet av siste året. Videre viste en nasjonal svensk trygghetsundersøkelse at 1,2 prosent blant kvinner og 0,3 prosent av menn hadde vært utsatt for vold som mishandling, seksuell vold, trakassering eller trusler i nære relasjoner i løpet av siste år (Brottsförebyggande Rådet 2009). En dansk undersøkelse av omfanget av overgrep mot kvinner fant at 50 prosent av alle de som deltok i studien hadde blitt utsatt for vold og overgrep i løpet av sitt liv mens nesten fem prosent hadde opplevd vold og overgrep i løpet av siste året (Balvig og Kyvsgaard 2006). Når Olsvik sammenlikner kvinner med funksjonsnedsettelse med kvinner uten nedsatt funksjonsevne, trekker hun inn den sosiale konteksten overgrepene foregår i, tidsfaktoren og konsekvenser av overgrepene. Hun finner at kvinner med nedsatt funksjonsevne er utsatt for overgrep i samme eller noe større omfang enn kvinner uten funksjonsnedsettelse. Kvinner med nedsatt funksjonsevne utsettes for mer langvarige overgrep enn andre kvinner og konsekvensene er mer alvorlige. Spesielt for kvinner med funksjonsnedsettelse er også at de utsettes for overgrep innenfor helsevesenet. Studien viste også at jenter med synshemming og hørselshemming er utsatt for overgrep i større grad enn andre jenter, og at døve/hørselshemmede jenter er særlig utsatt.

I en tidligere studie undersøkte Olsvik (2005) omfanget av overgrep mot norske kvinner med fysiske funksjonsnedsettelse. Utvalget besto av kvinner med og uten nedsatt funksjonsevne. Det kommer fram at kvinner med nedsatt funksjonsevne er utsatt for overgrep i langt større grad enn kvinner uten funksjonsnedsettelse. Dette blir særlig tydelig når en ser overgrepene i et livsløpsperspektiv. En type overgrep slår særlig høyt ut blant kvinner med funksjonsnedsettelse. Det gjaldt overgrep i institusjonelle sammenhenger som for eksempel i helseinstitusjoner. Olsvik (2006) har i tillegg gjennomført en kvalitativ spørreundersøkelse om overgrep mot kvinner med fysiske funksjonsnedsettelse. Målet var å etablere en typologi over overgrep basert på erfaringer fra kvinner som selv hadde vært overgrepsutsatt. Til typologien knyttes sted for overgrepet, konsekvenser, tidsperspektivet og risiko for overgrep. Tidsperspektivet står fram som en viktig faktor fordi både overgrep tidlig i livet og overgrep over lang tid, har mest omfattende konsekvenser.

I en kunnskapsoppsummering om vold og overgrep mot personer med utviklingshemming skilles det i hovedsak ikke mellom kvinner og menn (Grøvdal 2013). Imidlertid er det med et avsnitt om barn og et om voksne som viser til det som kalles kjønnsretningen på vold og seksuelle overgrep. Grøvdal viser til internasjonale studier av forekomst av seksuelle overgrep hos både voksne og barn.

Når det gjelder voksne, viser Grøvdal (2013) til at det finnes studier av vold i nære relasjoner når det gjelder personer med utviklingshemming. Hun sier at forskningen viser at for både kvinner og menn som utsettes for vold i nære relasjoner, er voldsutøvere menn de kjenner.

Kvinner med utviklingshemming regnes som mer utsatt for seksuelle overgrep enn menn med utviklingshemming. Imidlertid har det vært en markant økning i rapporterte tilfeller av seksuelle overgrep mot menn. Her viser Grøvdal til en eldre studie (Brown et al. 1995) som viser at menn var ofre i 48 prosent av beviste eller sterkt mistenkte tilfeller av seksuelle overgrep. Utøvere er menn i praktisk talt alle sakene. En studie av utsatthet for vold (Ward et al., 2010) finnert ingen signifikante forskjeller mellom menn og kvinner med utviklingshemming. I denne studien kommer det fram at også kvinner var utøvere av vold.

Studier som omhandler barn viser i følge Grøvdal (2013) at det er et dominerende trekk at jenter er mer utsatt enn gutter. I saker om overgrep som ble gjennomgått av Sobsey & Mansell (1994) var jenter i alderen 0-12 år ofre i 65 prosent av sakene. I aldersgruppen 7-13 år var 71 prosent av ofrene jenter og i aldersgruppen 17-20 år var 84 prosent av ofrene jenter. I følge Sobsey & Mansell er risikoen for at gutter skal bli utsatt for overgrep relativt høy i alderen 0-12 år (35 prosent) mens den synker med økende alder. Andre forskere (Sobsey, Randall & Parilla, 1997) mener at gutter og menn med utviklingshemming har økt risiko for seksuelle overgrep og at de er mer utsatt for overgrep enn gutter i befolkningen for øvrig.

Barn med utviklingshemming risikerer også å bli utsatt for andre former for vold. I følge Grøvdal (2013) ser jenter med utviklingshemming ut til å være mer utsatt enn andre jenter for psykisk vold, nedvurderende kommentarer og trakassering. Gutter ser ut til å være mer utsatt for fysisk vold og omsorgssvikt (Sobsey, Randall & Parilla, 1997). Her er det signifikante forskjeller mellom gutter og jenter, men forskerne finner likevel at jenter er utsatt for betydelig grad av fysisk vold og omsorgssvikt.

En studie om barn med hørselshemming og en om barn med synshemming er gjennomført av Kvam (2001; 2003). Den første av disse er en retrospektiv studie av seksuelle overgrep mot barn, hvor voksne døve eller sterkt hørselshemmede som hadde mistet hørselen før fylte 9 år, var informanter. Studien viser at kvinner med hørselshemming hadde vært utsatt for overgrep mer enn to ganger så ofte som hørende kvinner mens menn hadde vært utsatt mer enn tre ganger så ofte som hørende menn. Overgrepene fant ofte sted i spesialskoler for døve. Blant synshemmede som opplevde synstap før de fylte 18 år, rapporterte 26 prosent av kvinnene og 17 prosent av mennene om seksuelle overgrep med fysisk kontakt før de fylte 18 år. For begge kjønn var omfanget av overgrep større enn hos seende personer og hos personer som ble synshemmet som voksne. I sin gjennomgang av Kvams studier peker Olsvik (2010b) på at sammenliknet med kvinner generelt og kvinner som ble synshemmet som barn, er det kvinner som ble hørselshemmet i alderen 0-18 år som er mest utsatt for alvorlige overgrep med fysisk kontakt. En tidligere studie (Kvam 2000) viser at barn med nedsatt funksjonsevne sjeldnere blir lagt inn på sykehus med mistanke om overgrep enn andre barn. Studien har ikke et kjønnsperspektiv, men viser at antallet gutter med nedsatt funksjonsevne som ble innlagt med mistanke om overgrep, er høyere enn det en kunne forvente ut fra sammenlikning med andre barn.

En undersøkelse som omhandler voldsutsatt ungdom trekker inn unge med nedsatt hørsel og unge med bevegeseshemming Studien er basert på helseundersøkelser i seks fylker.

Undersøkelsen viser at 22 prosent av ungdom i 15-16 års alder ble utsatt for vold og/ eller seksuell vold i løpet av et år (Schou, Dyb og Graff-Iversen, 2007). Studien viser økt hyppighet for å bli utsatt blant ungdom med nedsatt hørsel og bevegelseshemming. Jenter med nedsatt hørsel er mer utsatt både for vold fra annen ungdom og fra voksne enn andre jenter. Jenter med nedsatt hørsel er også utsatt for mer seksuelle overgrep enn andre jenter. For jenter med bevegelseshemming er det økt risiko for vold fra annen ungdom og voksne, men for disse er det ikke høyere risiko for seksuelle overgrep enn blant andre jenter. Disse funnene bekrefter funn fra Kvams undersøkelser som viser at særlig jenter med hørselsnedsettelse er mer utsatt for seksuelle overgrep sammenliknet med jenter med synshemming og jenter uten nedsatt funksjonsevne (Kvam 2001; 2003).

Et hjelpetiltak som har vært rettet mot personer som har vært utsatt for vold og overgrep, er krisesentre. En undersøkelse av tjenestetilbudet til personer med nedsatt funksjonsevne som har vært utsatt for vold i nære relasjoner, viser at krisesentrene har store mangler når det gjelder å kunne ta i mot personer med funksjonsnedsettelse (Gunders, Madsen og Winsvold (2014). Dette gjelder blant annet tilgjengelighet. Studien har ikke spesielt fokus på kjønn, men viser at både menn generelt og menn med nedsatt funksjonsevne, i økende grad benytter seg av krisesentrene.

I en studie av rettssikkerhet for personer med utviklingshemming viser Olsen, Kermit, Rønning, Hustad og Eriksen (2016) til at omfanget av overgrep mot kvinner med utviklingshemming i nære relasjoner er like høyt som eller høyere enn blant kvinner generelt. De mener at dette trolig henger sammen med at for disse kvinnene inngår også bistandsyttere på ulike livsområder som nære relasjoner. Olsen m.fl. viser også til Walter-Brice et al. (2012) som mener at kvinner med utviklingshemming ikke blir anerkjent som kjønnete personer og derfor anser verken fagpersoner eller rettsapparatet at de blir krenket ved overgrep på samme måte som andre kvinner.

Relevante studier

Publikasjon:

Grøvdal, Y. (2013). *Mellom frihet og beskyttelse?: Vold og seksuelle overgrep mot mennesker med psykisk utviklingshemming, en kunnskapsoversikt*. Oslo: Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatisk stress.

Mål med studien:

Presentere en anvendelig forståelse av psykisk utviklingshemming, vold, seksuelle overgrep og omsorgssvikt. Presentere kunnskap om omfanget av vold og seksuelle overgrep mot mennesker med psykisk utviklingshemming i nære relasjoner. Gi en beskrivelse av omstendighetene rundt volden. Det dreier seg blant annet om hvor den utøves, hva slags relasjoner som eksisterer mellom den som utsettes for volden og den som utøver den, og om kjønns- og aldersspesifikke faktorer. Ta opp noen av barrierene mot synliggjøring av volden og de seksuelle overgrepene. Foreslå videre forskning

Metode/design:

Litteraturgjennomgang

Utvalg:

Internasjonal litteratur om vold og overgrep i nære relasjoner.

Konklusjon/hovedfunn:

Rapporten har ikke et gjennomgående kjønnsperspektiv, men nevner kjønn spesifikt i to avsnitt; kjønnsretning på vold og overgrep når det gjelder henholdsvis barn og voksne. Det blir konkludert med at vold rammer kjønnsmessig skjevt og at kvinner generelt ser ut til å være mer utsatt for seksuelle overgrep enn menn. Dette synes å være tilfelle helt fra kvinnene var barn.

I forskning om barn med utviklingshemming kommer det fram at jenter er langt mer utsatt enn gutter, men det kan være variasjoner avhengig av hva slags vold det er snakk om. Grøvdal viser til at i følge Sobsey & Mansell (1994) var risikoen for at gutter i alderen 0 til 12- 13 år skulle bli utsatt for seksuelle overgrep relativt høy, men risikoen synker med økende alder. For jenter er det omvendt slik at seksuelle overgrep øker med stigende alder. Enkelte forskere hevder at gutter med utviklingshemming er utsatt for seksuelle overgrep i større grad enn gutter i befolkningen for øvrig.

I studien kommer det også fram kjønnsforskjeller når det gjelder typer av vold. Jenter med utviklingshemming utsettes for psykisk vold som nedvurderende kommentarer og trakassering. Gutter ser ut til å være mer utsatt for fysisk vold og omsorgssvikt.

Både menn og kvinner med utviklingshemming som utsettes for vold i nære relasjoner, utsettes for vold fra menn de kjenner. Kvinner med utviklingshemming er mer utsatt for vold og seksuelle overgrep enn menn. Likevel viser en studie at i saker som dreide seg om beviste eller mistenkte tilfeller av seksuelle overgrep, var 48 prosent av ofrene menn. I de fleste sakene var overgriperne menn. Andre studier fant ingen forskjeller mellom kjønn når det gjaldt utsatthet for vold, heller ikke fysisk vold.

Rapporten indikerer at noe av ulikheten mellom kvinner og menn når det gjelder utsatthet for vold og overgrep, kan være at en ikke har hatt fokus på menn som ofre. Det antas også at menn i mindre grad enn kvinner rapporterer om vold. Det er usikkert om dette også gjelder menn med utviklingshemming.

Publikasjon:

Kvam, M. H. (2000). Is sexual abuse of children with disabilities disclosed? A retrospective analysis of child disability and the likelihood of sexual abuse among those attending Norwegian hospitals. *Child Abuse & Neglect*, 24(8), 1073-1084.

Mål med studien:

Undersøke omfanget av vold og overgrep mot barn med funksjonsnedsettelse som var innlagt ved sykehus.

Metode/design:

Spørreskjema

Utvalg:

Overleger ved barneavdelinger ved 26 norske sykehus. Disse ble bedt om å oppgi antall barn fordelt på kjønn og alder som hadde vært innlagt på sykehuset på grunn av mistanke om overgrep i året 1994-96. Videre ble de bedt om å klassifisere barna med nedsatt funksjonsevne ut fra om de vurderte funksjonsnedsettelsen som alvorlig eller lett.

Konklusjon/hovedfunn:

Barn med funksjonsnedsettelse kommer sjeldnere til sykehus med mistanke om overgrep enn det en kunne forvente. Dette kan tyde på at voksne ikke blir oppmerksom på overgrep overfor disse barna før det er ganske tydelig.

Studien har ikke et uttalt kjønnsperspektiv, men det kommer fram at blant barn som ble henvist til sykehus på grunn av mistanke om overgrep var det et høyere antall gutter enn det en kunne forvente ut fra sammenlikning med barn uten funksjonsnedsettelse.

Publikasjoner:

Kvam, M. H. (2001). *Seksuelle overgrep mot døve barn i Norge : en retrospektiv analyse av situasjonen i barndommen for 431 voksne døve*. SINTEF-rapport nr. 78. Oslo: SINTEF, Unimed, NIS helsestjenesteforskning i.e. NIS helse og rehabilitering.

Kvam, M. H. (2004). Sexual abuse of deaf children. A retrospective analysis of the prevalence and characteristics of childhood sexual abuse among deaf adults in Norway. *Child Abuse & Neglect*, 28(3), 241-251.

Publikasjonene er basert på samme studie.

Mål med studien:

Undersøke forekomst av seksuelle overgrep blant døve barn i Norge, beskrive hva slags overgrep og undersøke risikofaktorer.

Metode/design:

Retrospektiv spørreundersøkelse med spørreskjema som var en tilpasset versjon av et spørreskjema fra Norsk Folkehelseinstitutt. Resultater fra Norsk Folkehelseinstituttets undersøkelse av den voksne befolkningen i 1993 ble brukt som sammenlikningsgrunnlag.

Utvalg:

Døve over 18 år registrert i Døveregisteret som var i stand til å besvare et spørreskjema, enten i skrift eller i tegnspråk. 302 respondenter. Respondentene mistet hørselen i alderen 0-18 år.

Konklusjon/hovedfunn:

Studien viste at 40 prosent blant jentene og 33 prosent blant guttene hadde opplevd seksuelle overgrep med fysisk kontakt. Her er forskjellene store når en sammenlikner med undersøkelsen fra Statens folkehelse som viste at forekomsten av seksuelle overgrep blant kvinner generelt lå på 19 prosent. Døve kvinner i alderen 18 – 65 år rapporterte å ha vært utsatt for seksuelt misbruk med kontakt før fylte 18 år mer enn to ganger så ofte som hørende kvinner. Døve menn rapporterte å ha vært utsatt for tilsvarende seksuelt misbruk mer en tre ganger så ofte som hørende menn. Misbruket var oftere mer alvorlig enn hos hørende barn, og barna fortalte sjeldnere noen om overgrepet. Nesten halvparten av de døve ofrene rapporterte at overgriperen var døv og halvdel av misbruket fant sted i spesialskoler for døve, også i tilfeller hvor barna bodde i foreldrehjemmet.

Publikasjoner:

Kvam, M. H. (2003). *Seksuelle overgrep mot synshemmede barn i Norge: en retrospektiv analyse av situasjonen i barndommen for 502 voksne blinde og svaksynte*. SINTEF rapport SINTEF, Unimed. Helse og rehabilitering. Oslo.

Kvam, M. (2005). Experiences of childhood sexual abuse among visually impaired adults in Norway: Prevalence and characteristics. *Journal of Visual Impairment & Blindness (JVIB)*, 99(01).

Publikasjonene er basert på samme studie.

Mål med studien:

Undersøke omfang og type seksuelle overgrep mot synshemmede barn i alderen 0-18 år og sammenlikne med prevalens av overgrep i befolkningen generelt. Videre var det et mål å undersøke kjennetegn ved ofre og overgripere og type misbruk.

Metode/design:

Undersøke omfang og type seksuelle overgrep mot synshemmede barn i alderen 0-18 år og sammenlikne med prevalens av overgrep i befolkningen generelt. Videre var det et mål å undersøke kjennetegn ved ofre og overgripere og type misbruk.

Utvalg:

Spørreskjema som var en omarbeidet versjon av et spørreskjema benyttet av Norsk Folkehelseinstitutt i 1994. Funn fra studien ble sammenliknet med funn fra studien til Folkehelseinstituttet.

Konklusjon/hovedfunn:

Undersøkelsen skilte mellom de som ble synshemmet i voksen alder og de som var synshemmet fra barndommen av. Blant de som ikke hadde hatt synsvansker i barndommen, hadde 20 prosent av kvinnene og 9 prosent av mennene vært utsatt for seksuelle overgrep med kontakt i barndommen. Dette samsvarer med funn fra studien til Norsk Folkehelseinstitutt som viste at vel 19 prosent av kvinner generelt og knapt 10 prosent av menn generelt rapportert om overgrep med fysisk kontakt før fylte 18 år. Situasjonen var annerledes for de som var synshemmet gjennom barndommen. Disse var oftere utsatt for seksuelle overgrep enn seende barn. Blant de som fikk synshemming i alderen 0-18 år, hadde 26 prosent av kvinnene og 17 prosent av mennene opplevd seksuelle overgrep i barndommen. Forskjellene i prevalens mellom de med tidlig ervervet synshemming og kontrollgruppen økte med overgrepets alvorlighetsgrad. Menn med tidlig ervervet synshemming var langt oftere utsatt for overgrep enn det som kunne forventes i sammenlikning med kontrollgruppen.

Overgripere var i hovedsak personer som var kjent for offeret (44 %), familie eller slektning (27 %), ansatte eller venner på skolen (12 %). Om lag en av ti blant overgriperne hadde synshemming.

Publikasjon:

Olsen, T., Mjøen, O. M., Rønning, H., og Kermit, P. (2010). *Tegn, tillit og troverdighet: om rettssikkerhet for døve og hørselshemmede*. NF-rapport. Bodø: Nordlandsforskning.

Mål med studien:

Utvikle et begynnende kunnskapsgrunnlag omkring sentrale aspekter ved rettsituasjonen for døve og hørselshemmede innenfor strafferettspleien.

Studien tar utgangspunkt i fire perspektiver; funksjonshemmings- og tilgjengelighetsperspektiv, språklig perspektiv, kjønnsperspektiv og rettssikkerhetsperspektiv.

Metode/design:

Semi-strukturerte intervjuer samt analyse av dommer hvor døve/hørselshemmede har vært involvert, enten som tiltalt, fornærmet eller sentralt vitne.

Utvalg:

Et utvalg rutinerne tegnspråktolker og erfarne aktører innenfor ulike deler av strafferettspleien.

Konklusjon/hovedfunn:

Funn som er relatert til kjønn, viser at det er kjønnsforskjeller i strafferettspleien og at dette også gjelder når personer med døvhet/hørselshemming er involvert. Gjennomgang av 46 dommer hvor døve/hørselshemmede har vært involvert, viser en tydelig tendens hvor menn er tiltalt og kvinner er den fornærmede part. Kvinner er bare unntaksvis tiltalt. 14 av de 46 sakene var sedelighetssaker. I minst 9 av disse hadde partene en relasjon fra før og det fantes betydelig maktasymmetri mellom partene. Dette faller sammen med studier av andre saker som angår overgrep mot kvinner med nedsatt funksjonsevne som viser at disse kvinnene er utsatt i større grad enn kvinner generelt. I denne studien er andelen saker som angår vold og overgrep mot kvinner særlig høy. Det vises til at dette kan bero på tilfeldigheter på grunn av små tall, men det blir også pekt på at det kan være grunn til å følge opp dette og undersøke om det ligger mer strukturelle årsaker under.

Publikasjon:

Olsvik, V. M. (2005). *Omfanget av vold og overgrep mot kvinner med fysiske funksjonsnedsettelse. En sammenlignende spørreundersøkelse om vold og overgrep mot kvinner med og uten fysiske funksjonsnedsettelse*. ØF-notat. Lillehammer: Østlandsforskning.

Mål med studien:

Undersøke omfang av overgrep mot kvinner med fysiske funksjonsnedsettelse.

Metode/design:

Spørreundersøkelse.

Utvalg:

201 kvinner som var medlem av Norges Handikapforbund og kvinner uten nedsatt funksjonsevne.

Konklusjon/hovedfunn:

Omfanget av overgrep var totalt sett signifikant større for kvinner med en funksjonsnedsettelse enn for kvinner uten nedsatt funksjonsevne. Kvinner med fysiske funksjonsnedsettelse var nesten dobbelt så utsatt for fysiske overgrep som kvinner uten funksjonsnedsettelse (29 % kvinner versus 16 % menn). Forskjellen er statistisk signifikant. Psykiske overgrep var hyppigst forekommende for begge grupper av kvinner, men her er forskjellen ikke signifikant. Heller ikke når det gjelder seksuelle overgrep, er forskjellen mellom de to gruppene av kvinner signifikant.

Studien viser at kvinner med funksjonsnedsettelse i et livsløpsperspektiv er nesten to ganger så ofte utsatt for fysiske overgrep som kvinner uten nedsatt funksjonsevne.

Den største forskjellen mellom de to gruppene er at kvinner med nedsatt funksjonsevne langt oftere er utsatt for overgrep innenfor ulike institusjoner som for eksempel helseinstitusjoner. Her er forskjellene statistisk signifikant. Sett i et livsløpsperspektiv viser studien at kvinner med nedsatt funksjonsevne har større risiko for å bli utsatt for fysiske og institusjonelle overgrep enn kvinner uten funksjonsnedsettelse og at de har omtrent like stor risiko for å bli utsatt for psykiske og seksuelle overgrep.

Publikasjon:

Olsvik, V. M. (2006). Vulnerable, exposed and invisible: a study of violence and abuse against women with physical disabilities. *Scandinavian Journal of Disability Research*, 8(2-3), 85-98.

Mål med studien:

Etablere en typologi over overgrep basert på klassifisering av personlig og strukturelt misbruk. Gi en oversikt over kontekst for overgrep med spesielt fokus på arena, tidsperspektiv og konsekvenser for kvinnene.

Forsøk på å vise at avhengig av situasjonen kan overgrep henge sammen med kvinners funksjonshemming, kjønn, alder, samfunnets hierarkiske struktur og de institusjonene de kommer i kontakt med.

Metode/design:

Kvalitativ spørreundersøkelse ved bruk av telefonintervju.

Utvalg:

13 kvinner med fysiske funksjonsnedsettelse som hadde vært utsatt for ulike former for overgrep.

Konklusjon/hovedfunn:

Typologien av overgrep som er forsøkt etablert på grunnlag av denne studien er basert på erfaringer fra kvinner som selv har vært utsatt for ulike former for overgrep. Typer av overgrep er definert som fysiske, følelsesmessige, seksuelle og institusjonelle. Overgrep fra institusjoner innen hjelpeapparatet blir vurdert av kvinnene til å være den formen for overgrep som det var mest vanskelig å forholde seg til.

Studien tegner et kart over overgrepenes sosiale kontekst som sted for overgrepet, konsekvenser, tidsperspektivet og risikofaktorer knyttet til overgrep. Studien viser at tidsperspektivet er en viktig faktor fordi overgrep tidlig i livet eller overgrep som varer over lang tid, har de mest omfattende konsekvensene.

Publikasjon:

Olsvik, V. M. (2010a). Overgrep mot kvinner med nedsatt funksjonsevne-en kunnskapsoversikt. Oslo: *Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatisk stress*.

Mål med studien:

Kunnskapsstudie for å skaffe oversikt over omfanget av og den sosiale konteksten for overgrep mot kvinner med nedsatt funksjonsevne.

Metode/design:

Gjennomgang av skandinavisk faglitteratur og et utvalg av utenlandske studier både kvalitative og kvantitative

Utvalg:

Kvinner med nedsatt funksjonsevne med særskilt fokus på kvinner med fysiske funksjonsnedsettelse.

Konklusjon/hovedfunn:

Studien har en vid definisjon av overgrep, fysiske, psykiske, seksuelle og institusjonelle. Teoretiske perspektiver i studien er kriminologiske (viktimisering) og interseksjonelle. Studiens hovedfunn konsentrerer seg om to områder; omfang og overgrepens sosiale kontekst.

Litteraturstudien viser at omfang av overgrep er like stort eller større enn tilsvarende for kvinner uten funksjonsnedsettelse, særlig når overgrepene skjer over lengre tid og overgrep som skjer i pleie- og omsorgssektoren inkluderes. Nordiske (herunder norske) undersøkelser viser at seksuelle overgrep mot blinde/synshemmede jenter og særlig mot døve/hørselshemmede jenter er høyere for jenter uten funksjonsnedsettelse. Dette er ikke tilfelle for jenter med nedsatt bevegelsesevne.

Studien viser at overgrep mot kvinner med nedsatt funksjonsevne foregår på alle samfunnsarenaer som familien, skolen, sykehus og andre helseinstitusjoner og på jobb- og fritidsarenaen. Overgripere er nåværende eller tidligere ektefelle eller samboer, medlemmer av oppvekstfamilien, medelever i skolen, lærere, helsepersonell, arbeidskollegaer. Kvinner med funksjonsnedsettelse er mer utsatt for institusjonelle overgrep enn kvinner uten funksjonsnedsettelse.

Andre forhold som trekkes inn er tidsfaktoren og konsekvenser av overgrepene. Selv om det finnes få studier som trekker inn tidsfaktoren, kommer det fram at kvinner med nedsatt funksjonsevne er utsatt for mer langvarige overgrep enn kvinner uten funksjonsnedsettelse og at konsekvenser er mer alvorlige ved langvarige overgrep.

Studien peker på at det har vært lite fokus på betydningen av tidsfaktoren, på institusjonelle overgrep og på overgrep som skjer på fritidsarenaen og i det offentlige rom.

11. Interseksjonalitet

- *Det finnes få norske studier som eksplisitt har sett på hvordan funksjonshemming og kjønn som maktasymmetrier møtes og virker sammen, og hvordan de i ulike sammenhenger bidrar til å gjøre hverandre mer eller mindre viktig og relevant*
- *De få studiene vi har identifisert, viser imidlertid at interseksjonalitet kan representere et fruktbart inntak både til å belyse hvordan både funksjonshemming og kjønn som sosiale kategorier og erfarte forskjeller produseres og gis mening i ulike kontekster, og hvordan de i samvirke med andre maktasymmetrier og erfaringer får forskjellig betydning og relevans.*

Som vist i innledningskapittelet har det både i internasjonal sammenheng og i Norge vokst fram en økende bevissthet om at det i mange sammenhenger gir liten mening å se på en maktasymmetri om gangen, og at man heller må vende oppmerksomheten mot hvordan ulike kombinasjoner av forskjeller øker eller minsker mulighetene for marginalisering og diskriminering (Berg, Flemmen og Gullikstad 2010; Lotherington 2010). For funksjonshemmingsfeltet har denne nye måten å tenke om kategorier, forskjeller og makt blant annet bidratt til å tydeliggjøre paralleller til andre potensielt utsatte grupper, og derigjennom også synliggjøre mulighetene for samarbeid og felles håndhevingsapparat. Når det gjelder forskningen, ser imidlertid ikke dette potensialet ut til å være tatt ut. Mens interseksjonalitet på mange måter har endret norsk kjønnsforskning, har det heller glimret med sitt fravær i den norske funksjonshemmingsforskningen.

I litteraturgjennomgangen har vi imidlertid funnet noen eksempler på forskning som helt tydelig er inspirert av ideen om sammenfiltrede forskjeller som bidrar til å gjøre hverandre mer eller mindre viktig og relevant, og hvor funksjonsnedsettelse er en av flere forskjeller som utforskes. Et eksempel på dette er Ingunn Mosers artikkel *Sociotechnical Practices and Difference. On the Interference between Disability, Gender and Class* (2006), hvor interseksjonalitet er introdusert som et analytisk grep. Det empiriske utgangspunktet for artikkelen er kvalitative intervju med utvalgte menn med nedsatt funksjonsevne, gjennomført i en studie hvor hovedfokus var bruk av tekniske hjelpemidler og deres effekter på sosial praksis. Ambisjonen med artikkelen, hvor de tekniske, og til dels svært avanserte hjelpemidlene fortsatt står i fokus, er imidlertid å undersøke når, hvor og hvordan ulike forskjeller, som funksjonshemming, kjønn og klasse kommer til uttrykk og blir relevant (og ikke). Derigjennom ønsker forfatteren å bidra til å utvikle den pågående konseptualiseringen av nettopp hvordan ulike forskjeller virker sammen og bidrar til å gjøre hverandre mer eller mindre synlige og relevante i ulike kontekster. Ved å anta et interseksjonelt perspektiv viser Moser hvordan mennesker ikke nødvendigvis er funksjonshemmet hele tiden, men blir gjort funksjonshemmet i bestemte situasjoner, under bestemte forhold og i bestemte praksiser og relasjoner. På samme måte trer også kjønn og klasse fram som forskjeller som må gjøres, og ikke noe som bare «er», i den forstand at også både kjønn og klasse, så vel som

funksjonshemming, i noen situasjoner kan bli borte eller gjøres irrelevant. Ulike forskjeller kan bidra til å skygge for hverandre og gjøre hverandre mer eller mindre viktig. For eksempel kan aktualisering av kjønnsforskjell bidra til å gjøre funksjonshemming mindre relevant. Dette viser at samvirke av ulike forskjeller og gjøring av disse er komplekst, motsetningsfylt, uforutsigbart og overraskende. Det viser også at forskjeller gjerne ikke er dikotome, men derimot mangfoldige, som for eksempel at finnes flere måter å gjøre kjønn på enn stereotypt mannlig eller stereotypt kvinnelig. Både kjønn og funksjonshemming er sentralt i denne artikkelen, men det særlig interessante er at ingen av dem er i forgrunnen av den andre, ettersom at det er teknologien og hva den gjør som er utgangspunktet og utkikkspunktet. Nettopp ved å sette teknologien i sentrum og ved å anvende interseksjonalitet som analytisk grep, destabiliseres både kjønnskategoriene og kategorien funksjonshemmet, og det kulturelle og kontekstuelle meningsarbeidet som til enhver tid er involvert når kategorier produseres blir synlig.

En annen publikasjon som også faller inn under interseksjonelle studier av funksjonshemming, er Jan Kåre Breiviks artikkel *Interseksjonalitet og sosialkonstruktivism* (2008). I likhet med Moser sin artikkel, er også denne en eksplisitt utforskning av hvorvidt og eventuelt hvordan interseksjonalitet som analytisk perspektiv kan gi ny innsikt om hva det å leve med en funksjonsnedsettelse kan bety for ulike mennesker. Også her er studieobjektet en mann med funksjonsnedsettelse, men mens Moser så på flere menns erfaringer og til dels sammenlignet dere like og ulike erfaringer, tilbyr Breivik i stedet et dypdykk i en enkelt informant sin situasjon. En annen og viktig forskjeller at mens Mosers informanter er etnisk majoritet, er Breiviks ene informant etnisk minoritet og endatil i en ekstremt krevende asylsøkerprosess hvor alle hans identiteter og erfaringer virker inn på livssituasjonen. Ved å anta et åpent blikk hvor en identitet ikke gis analytisk forrang, viser artikkelen hvordan ulike identitetsprosjekter kan bidra til å skygge over for hverandre og gjøre hverandre mer eller mindre synlige. For det aktuelle caset blir det blant annet tydelig hvordan posisjonen som asylsøker skygger over for kjønnsidentiteten, en kjønnsidentitet som kanskje allerede er blitt marginalisert som følge av identiteten som funksjonshemmet.

Relevante studier

Publikasjon:

Moser, I. (2006). Sociotechnical Practices and Difference: On the Interferences between Disability, Gender, and Class. *Science, Technology, & Human Values*, 31(5), 537-564.

Mål med studien:

Å bidra til å utvikle den pågående konseptualiseringen av hvordan ulike forskjeller virker sammen og bidrar til å gjøre hverandre mer eller mindre synlige og relevante i ulike kontekster. Problemstilling/hypotese(r): Hvordan forskjeller som funksjonshemming, kjønn og klasse kommer til uttrykk og ikke i ulike ved bruk av ulike former for teknologi.

Metode/design:

Kvalitative intervju. Interseksjonalitetsanalyse med utgangspunkt i sosiotekniske praksiser.

Utvalg:

Menn som lever med betydelige funksjonsnedsettelse og som bruker ulike tekniske hjelpemidler i hverdagen for å øke sin funksjonsevne

Konklusjon/hovedfunn:

Mennesker er ikke nødvendigvis funksjonshemmet hele tiden, men er derimot gjort funksjonshemmet i bestemte situasjoner, under bestemte forhold og i bestemte praksiser og relasjoner. På samme måte trer også kjønn og klasse fram som forskjeller som må gjøres i bestemte situasjoner, under bestemte forhold og i bestemte materielle relasjoner og praksiser. Og som funksjonshemming kan også både kjønn og klasse i noen situasjoner bli borte eller gjøres irrelevant. Ulike forskjeller kan bidra til å skygge for hverandre og gjøre hverandre mer eller mindre viktig. For eksempel kan aktualisering av kjønnsforskjell bidra til å gjøre funksjonshemming mindre relevant. Dette viser at samvirke av ulike forskjeller og gjøring av disse er komplekst, motsetningsfylt, uforutsigbart og overraskende. Det viser også at forskjeller gjerne ikke er bipolære, men mangfoldige, som for eksempel at det finnes flere måter å være kvinne og mann på.

Publikasjon:

Breivik, J.-K. (2008). Interseksjonalitet og sosialkonstruktivism. In L. Grönvik & M. Söder (Eds.), *Bare funksjonshindrad? Funksjonshinder og interseksjonalitet* (pp. 155-171). Malmö: Gleerups

Mål med studien:

Å reflektere over hvordan ulike forskningspraksiser får betydning for hva man finner, diskutere hvordan man kan gå fram når man både ønsker å ta sine informanter på alvor som komplekst sammensatte samfunnsaktører og utvikle forskningsstrategier som er både etiske, sensitive overfor samtiden og nyanserte.

Problemstilling:

Hvordan studere erfaringer med nedsatt funksjonsevne med et interseksjonelt og sosialkonstruktivistisk perspektiv?

Metode/design:

Kritisk diskusjon av feltarbeidserfaring og kvalitativ intervju med en utvalgt informant.

Utvalg:

En mannlig asylsøker med nedsatt funksjonsevne.

Konklusjon/hovedfunn:

Ved å anta et åpent blikk hvor en identitet ikke gis analytisk forrang, viser artikkelen hvordan ulike identitetsprosjekter kan bidra til å skygge over for hverandre og gjøre hverandre mer eller mindre synlige. For det aktuelle caset har en svært krevende asylsøknadsprosess gjort at identiteten som asylsøker midlertidig skygger over for kjønnsidentiteten, en kjønnsidentitet som kanskje allerede er blitt marginalisert som følge av identiteten som funksjonshemmet.

12. Diskusjon

Det finnes mye norsk forskning på funksjonshemmingsfeltet og ulike implikasjoner av det å leve med en eller annen form for funksjonsnedsettelse. Mye av denne forskningen holder internasjonalt nivå, og den bidrar til kunnskapsutvikling som er viktig både for samfunnet i politikk og forvaltning og for forskningen. Samtidig viser denne gjennomgangen av forskning om funksjonshemming, hvor fokus har vært på perioden 2000 og frem til i dag (2016), at kjønn har fått lite oppmerksomhet. Selv om dette stemmer godt overens med det som allerede er påpekt i forhold til den internasjonale forskningen om funksjonshemming, vil vi si at det av flere grunner er noe overraskende. For det første fordi det er flere paralleller mellom funksjonshemmingsforskningen og kjønnsforskningens interessefelt, som for eksempel sosiale prosesser som marginalisering og diskriminering, og empiriske tema som kropp, identitet, seksualitet, oppvekst og sosialisering. For det andre fordi det i interseksjonalitetstenkningen, som for alvor gjorde sitt inntog på den norske arena på 2000-tallet, ligger en klar ambisjon om å tenke flere maktasymmetrier og kategorier sammen, deriblant kjønn og funksjonalitet (ability).

På samme måte som kjønn har fått lite oppmerksomhet i forskning om funksjonshemming, har funksjonshemming fått lite oppmerksomhet i norsk kjønnsforskning. Illustrerende nok viste de eneste treffene vi fikk på søk i *Tidsskrift for kjønnsforskning* på ordet funksjonshemming til det som kan betegnes som en standardfrase hvor det gjøres rede for hvilke forskjeller man skal være oppmerksomme på når man anvender et interseksjonalitetsperspektiv (f eks: kjønn, "rase"/etnisitet, sosial klasse, religion, alder og funksjonshemming), men vi fant ingen studier hvor dette ble fulgt opp.

Før vi går nærmere inn på en mer detaljert diskusjon om våre funn, vil vi redegjøre for hva vi ser på som "det store bildet"; det vi si hvordan kjønn framtrer i den forskningen om funksjonshemming som vi har undersøkt. Først og fremst handler det om at vi finner få studier som tematiserer eller behandler kjønn som perspektiv, tema eller ser på hvordan funksjonshemming og kjønn virker sammen på samfunns- og individnivå. Når kjønn inngår i studier av funksjonshemming, er det i de aller fleste tilfeller som variabel som brukes til å forklare forskjeller mellom kvinner og menn, jenter og gutter. Som variabel blir kjønn i liten grad forklart eller problematisert. Med dette framkommer kjønn som en stabil (biologisk) størrelse, som noe en «er» og ikke noe en "gjør" eller "konstrueres" som. Et funn er også at studier knyttet til de ulike tematiske områdene, som helse, skole, sysselsetting mv, gir et fragmentarisk og lite helhetlig inntrykk av hvordan området som sådan forholder seg til kjønn. Et eksempel på dette er sysselsettingsområdet hvor noen av de studiene vi har funnet, tar opp spørsmål som angår tilrettelegging, betydningen av arbeid, antall med nedsatt funksjonsevne i arbeid sammenliknet med andre, men uten at sentrale spørsmål om kjønn som for eksempel det kjønnsdelte arbeidsmarkedet, blir omtalt.

Til tross for at en del studier innenfor funksjonshemmingsforskningen forholder seg til kjønn, er hovedinntrykket at funksjonshemming framstår som en masterstatus som overskygger alle

andre distinksjoner Dette er alvorlig fordi det forsterker stereotypier, som kanskje mest gjelder kvinner og barn, om at personer med nedsatt funksjonsevne er kjønnsløse, passive og hjelpetrengende. Det er for eksempel slående at det så godt som ikke finnes eksempler på at barn med funksjonsnedsettelse i barnehage og skole, betegnes som jenter og gutter. I stedet defineres de ut fra sine utfordringer og som barn med nedsatt funksjonsevne. Dermed er de allerede fra tidlig alder av definert som en kategori av like og annerledes mennesker. Som nevnt over, ser det ut til at denne kategoriseringen henger med gjennom hele livsløpet som en varig overskygging av alminnelige menneskelige egenskaper og forhold.

I litteraturgjennomgangen har vi imidlertid også funnet gode eksempler på studier som på ulike måter forholder seg til kjønn både som variabel og som perspektiv og tema, og i det følgende vil vi diskutere våre funn etter følgende inndeling; kjønn som variabel, tema og perspektiv.

Kjønn som variabel

I vår litteraturgjennomgang har vi sett at et flertall av de studiene som viser til kjønn handler om kvantitative studier hvor kjønn inngår som variabel. Levekårsstudier er tydelige eksempler på dette. Hensikten med å trekke inn kjønn i slike studier ser utelukkende ut til være å utforske forskjeller mellom kvinner og menn på de ulike levekårsvariablene. Det samme er tilfelle med studier som undersøker potensielle forskjeller mellom jenter og gutter i skolen, kvinner og menn i arbeidslivet og hvor mange av hvert kjønn som utsettes for vold og overgrep. Andre studier nevner ikke kjønn overhode, eller de nevner kjønn i forbindelse med beskrivelse av utvalg eller utbredelse, men uten å følge det opp. I enkelte studier hvor kjønn har vært med som variabel, vises det til at kjønn ikke har effekt, uten at dette diskuteres nærmere (Tøssebro og Lundebj 2002, Tøssebro og Ytterhus 2006). Dette peker mot at kjønn ikke forstås som relevant, eller at det forstås som en fast størrelse som det ikke vil gi noe mer å se nærmere på. Dette illustreres også ved at det i en rekke studier ikke snakkes om kvinner og menn, men i stedet "mennesker med funksjonsnedsettelse" eller "personer med funksjonsnedsettelse". Dette kan som nevnt tyde på at funksjonshemming gis en masterstatus som dekker over alle andre mulige forskjeller.

Temaet bolig kan nevnes som et eksempel. Til tross for at hjemmet i norsk kultur har en rekke kjønnete konnotasjoner som både handler om tradisjonelle kjønnsroller og symbolske dypstrukturer (Aarseth 2001; Gullestad 1984, 1992; Kitterød og Rønsen 2012; Solheim 1998), ser kjønn ut til å være fraværende som tema i den norske forskningen om bolig for personer med funksjonsnedsettelse. I stedet for kvinner og menn snakkes det stort sett om «mennesker med funksjonsnedsettelse», noe som betyr at eventuelle kjønnete forskjeller ikke er tematisert eller ikke anses som relevant for de aktuelle problemstillingene. Unntakene er når kjønn nevnes som bakgrunnsvariabler, gjerne i figurer og tabeller over hvor mange som bor i ulike former for bolig. Hvilke kjønnete implikasjoner dette kan ha er imidlertid ikke fulgt opp i diskusjon eller analyse. I noen av studiene, gjøres det et poeng ut av at utvalget inkluderer

både kvinner og menn, og i noen tilfeller kan det se ut til at kjønnsbalanse i utvalget betraktes som en styrke ved datamaterialet. Hvordan kjønnsvariabelen er studert, og hva man mener inklusjon av både kvinner og menn har gitt, er imidlertid ikke begrunnet, like lite som at eventuelle kjønnsdimensjoner er diskutert og analysert.

Samtidig ser vi at også studier hvor kjønn er brukt som variabel, gir god og samfunnsnyttig informasjon. Det klassiske eksemplet her er levekårsundersøkelser som har som formål å påvise forskjeller mellom grupper for å kunne dokumentere hvem som sakker etter i levekårsutviklingen. Et eksempel hentet fra vår studie er området vold og overgrep som viser at visse grupper av personer med nedsatt funksjonsevne er mer utsatt enn andre, at overgrepene er mer alvorlige og mer langvarige enn det som gjelder for personer uten funksjonsnedsettelse og at det skjer overgrep i helseinstitusjoner og internatskoler. Denne typen kunnskap kan gi grunnlag både for praktisk handling og for mer utdypende forskning.

Kjønn som tema

Når det gjelder kjønn som tema, har vi funnet flere interessante studier som til sammen utforsker et bredt spekter av problemstillinger. Dette gjelder særlig innenfor temaområdene vold og overgrep, identitet og selvbilde og familieliv. Et kjennetegn ved de studiene som har nærmet seg kjønn som tema, er at de eksplisitt utforsker ulike kjønnede erfaringer, og dermed også bidrar til viktig kunnskap om hvordan kjønn får betydning og utspiller seg på ulike samfunnsområder og for ulike kategorier av personer med funksjonsnedsettelse.

Samtidig ser vi en tendens til at det særlig er kvinners kjønnede erfaringer som utforskes. Blant annet har vi funnet eksempler på helseområdet og når det gjelder foreldreskap. Unntak her er studien til Sundstrøm (2015) hvor tema er fedre med nedsatt funksjonsevne. At kjønn gjerne tematiseres i forhold til antatt "kvinneorienterte" problemer og felt er kjent også fra annen forskning, og kan blant annet forklares med at et eksplisitt fokus på kjønn i mange sammenhenger har kommet som et svar på utfordringen om at tidligere forskning bare har rettet seg mot menn. Samtidig kan man si at det også er overraskende, tatt i betraktning den stadig økende oppmerksomheten omkring mannsrollen og farskap i forskning generelt og i kjønnsforskning spesielt. Det er også overraskende med tanke på samfunnets sterke fokus på kjønnslikestilling, hvor delt foreldreskap og aktivt farskap står helt sentralt (Brandt og Kvande 2013).

Et annet kjennetegn ved mange av de studiene som utforsker kjønn som tema er at de tar kjønnskategoriene for gitt, og i mange tilfeller fylles de også med tradisjonelt og stereotyp innhold. Et eksempel på dette er Gundersen, Neumann og Egeland sin fortolkning av hvorfor kvinner foretrekker at kvinnelige assistenter hjelper dem med intimhygiene: "Vår tolkning av at kvinner ønsker kvinnelige assistenter til intimgjøremål, er at det skyldes at kvinner i større grad enn menn ser seg selv gjennom den andres blick" (Gundersen, Neumann og Egeland 2014: 99). Hvordan de har kommet fram til denne fortolkningen, framkommer

imidlertid ikke, og lesere av undersøkelsen må dermed støtte seg til egne (kanskje stereotype) forestillinger om kvinner og menns forskjellighet.

Kjønn som perspektiv

I 2004 fant Traustadóttir & Kristiansen (2004) at de fleste nordiske studier som har hatt et kjønnsperspektiv, har undersøkt kvinners liv og erfaringer. Dette gjenspeiles også i vår gjennomgang hvor vi har funnet enkelte studier som er spesielt opptatt av kvinners situasjon. Eksempler på slike studier er Kristiansen (2004) som drøfter kvinners erfaringer med å leve med psykiske helsevansker og Olsviks studier av vold og overgrep mot kvinner med fysiske funksjonsnedsettelse (2005;2006;2010). Slike studier tar utgangspunkt i en forståelse av at erfaringene til kvinner med funksjonsnedsettelse er ignorert både av funksjonshemmingsforskningen og av feminismen (Thomas 1999). Thomas viser til hvor viktig det har vært for feminismen å bringe inn det personlige og "å skrive seg selv". Ved å vise til arbeider av kvinner med nedsatt funksjonsevne, mener hun at stillheten endelig ser ut til å være brutt for kvinner med funksjonsnedsettelse.

Når det gjelder kjønn som perspektiv, er dette noe som til en viss grad kan identifiseres i flere studier, men samtidig noe som i veldig få tilfeller er utforsket på en overordnet og helhetlig måte. Imidlertid har vi funnet eksempler på studier som har et tydelig kjønnsperspektiv, og som derigjennom også bidrar til å diskutere ikke bare hva funksjonshemming kan være og bety, men også hva kjønn kan være og bety. Et godt eksempel på dette er den allerede nevnte masteroppgaven til Hege Sundstrøm, som utforsker hvordan menn med nedsatt funksjonsevne gjør farskap. Et annet eksempel er Kristjana Kristiansens studie av hva arbeid betyr for personer med utviklingshemming, og hvor Kristiansen lar leserne følge den unge kvinnen Jenny gjennom hennes hverdag og derigjennom også får innblikk i hvordan hun "gjør" kjønn. En annen studie som kan nevnes, er Magnus sin studie av hvordan svekkende sykdommer eller funksjonshemming kan ha innflytelse på arbeid og identitet, og hvordan kvinner som har fått nedsatt funksjonsevne i voksen alder har erfart tap av funksjoner og om prosessen med å re-definere seg selv (2001; 2004).

Den publikasjonen som kanskje går lengst i å anvende kjønn som perspektiv, er imidlertid Ingunn Mosers artikkel om hvordan forskjeller som funksjonshemming, kjønn og klasse kommer til uttrykk og ikke, ved bruk av ulike former for teknologi. Ved å anta et interseksjonelt perspektiv viser Moser her hvordan mennesker ikke nødvendigvis er funksjonshemmet hele tiden, men blir gjort funksjonshemmet i bestemte situasjoner, under bestemte forhold og i bestemte praksiser og relasjoner, og at kjønn, i likhet med klasse, er noe som virker inn på og blir påvirket av funksjonsnedsettelsene. På samme måte trer også kjønn og klasse fram som forskjeller som må gjøres, og ikke noe som bare «er», i den forstand at også både kjønn og klasse, så vel som funksjonshemming, i noen situasjoner kan bli borte eller gjøres irrelevant. I denne artikkelen er både funksjonshemming og kjønn sentralt, på samme tid, men det som er særlig interessant er at ingen av dem er i forgrunnen av den andre,

ettersom det er teknologien og hva den gjør som er utgangspunktet og utviklingspunktet. Samtidig som denne artikkelen gir et godt innblikk i den empiriske innsikten en kan få ved å se funksjonshemming og kjønn i sammenheng, illustrerer den også noen av de forskningsmessige og teoretiske potensialene som ligger i å anvende et kjønnsperspektiv i forskning om funksjonshemming slik som interseksjonalitet her kan hevdes å åpne for.

Forskning og dens potensielle effekter

En velvillig lesning av fraværet av oppmerksomhet mot kjønn i forskning om funksjonshemming, kan være at det er en form for protest mot den hegemoniske «to-kjønnsmodellen», og dermed et slags forsøk på å utfordre denne ved å la empirien avgjøre hvorvidt og eventuelt hvordan kjønn er relevant eller ikke. Samtidig, gitt nettopp den hegemoniske to-kjønnsmodellen og en generell høy grad av oppmerksomhet mot kjønn i det norske samfunnet, er det stor grunn til å være mistenksom overfor denne tolkningen. En kanskje mer sannsynlig fortolkning kan være at forskning, så vel som politikk har en lang historie med å tenke én forskjell av gangen. Dette kan ha ført til at personer med nedsatt funksjonsevne bare har blitt sett på som funksjonshemmede og i liten grad som kvinner og menn, ung og gammel, norsk og ikke-norsk, heterofil og homofil osv. En annen måte å si dette på er at masterstatustenkningen fortsatt ser ut til å dominere.

Effektene av manglende oppmerksomhet mot kjønn i forskning om funksjonshemming, samt manglende oppmerksomhet mot funksjonshemming i kjønnsforskningen, er at man får lite kunnskap om kjønnete aspekter ved det å leve med nedsatt funksjonsevne. Dette gjelder både hvordan det å være kvinne eller mann, og det å være ulike kvinner og menn (ung, gamle, heterofil, homofil, overklasse, arbeiderklasse) har betydning for hvordan det er å leve med funksjonsnedsettelse, og hvordan ulike former for funksjonshemming (kombinert med andre forskjeller) har betydning for hvordan det er å leve som kvinne og mann.

Avslutning og behovet for videre forskning

Vi har i denne litteraturgjennomgangen flere ganger påpekt at det generelt finnes lite norsk funksjonshemmingsforskning som har inkludert kjønn ut over studier hvor kjønn inngår som variabel og lite diskutert tema. Videre har vi vist at den forskningen som finnes, har tendert til å fokusere mer på kvinner enn på menn, selv om det finnes noen unntak fra dette. Nok et sentralt funn er at det meste av den eksisterende forskningen ser på kjønn som faste kategorier og dermed ikke utforsker verken variasjonen innad i kjønnskategoriene, eller hvordan kjønn kan ha ulik betydning for ulike personer og i ulike sammenhenger. Dette kan indikere at det er behov for å inkludere kjønn i forskning på alle de tematiske områdene vi har gjennomgått.

Ut over dette vil vi særlig anbefale to områder hvor det er behov for mer forskning. Det første gjelder menn med funksjonsnedsettelser og deres situasjon og erfaringer, og da gjerne med

fokus på å inkludere ulike menn og menn i ulike livssituasjoner. I tillegg vil vi argumentere for at det er behov for forskning som ikke tar kategoriene kvinne og mann for gitt, men som i stedet utforsker, med utgangspunkt i kritisk teori, hvordan kategoriene blir til, (re)produseres og endres i samspill med omgivelsene og derigjennom også andre kategorier. Å utforske hvordan kjønn blir til, gjøres og forhandles, i ulike kontekster og av ulike grupper og individer, er viktig både for å unngå at forskningen reproducerer stereotype kjønnsforståelser, og ikke minst for å kunne se at også kvinner og menn med nedsatt funksjonsevne erfarer og gjør kjønn på mange ulike måter.

Referanser

- Aarseth, H. (2011). *Moderne familieliv: den likestilte familiens motivasjonsformer*. Oslo: Cappelen Damm akademisk.
- Andersen, T. K., og Skarholt, K. (2014). *Med jobb i sikte. En studie av hva som påvirker synshemmedes yrkesdeltakelse og mulighetsrom i arbeidslivet*. SINTEF-rapport. Trondheim: SINTEF Teknologi og samfunn. Arbeidsforskning.
- Balvig, F., & Kvysgaard, B. (2006). *Vold og overgrep mod kvinder: Dansk rapport vedrørende deltakelse i International Violence against Women Survey (IVAWS)*. København: Justitsministeriet.
- Barne - og familiedepartementet. Høring - forslag til felles likestillings- og diskrimineringslov, (2015).
- Barron, K. (1997). *Disability and gender : autonomy as an indication of adulthood*. PhD-avhandling, Acta Universitatis Upsaliensis, Faculty of Social Sciences, Uppsala.
- Barron, K. (2004). *Genus och funktionshinder*. Lund: Studentlitteratur.
- Barron, K. (2008). Kön och fuktionshinder. I L. Grönvik & M. Söder (Eds.), *Bare funktionshindrad? Funtionshinder och intersectionalitet*. Malmö: Gleerups.
- Berg, A.-J., Flemmen, A. B., Gullikstad, B., & Nord, E. (2010). *Likestilte norskheter: om kjønn og etnisitet*. Trondheim: Tapir akademisk forlag.
- Berg, B. (2012). *Innvandring og funksjonshemming: minoritetsfamilier i møte med tjenesteapparatet*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Bjørshol, E., Høstmark, M., & Lagerstrøm, B. O. (2010). *Livsløp, generasjon og kjønn, LOGG 2007 : dokumentasjonsrapport*. Notater nr. 19. Oslo Statistisk sentralbyrå.
- Blegen, N. E., Hummelvoll, J. K., & Severinsson, E. (2010). Mothers with mental health problems: A systematic review. *Nursing & Health Sciences*, 12(4), 519-528.
- Bliksvær, T. (2002). Forskningen om funksjonshemmede og tilrettelagt bolig - ulike perspektiver på bolig. *SOR rapport*, 48(6), 16-18.
- Bliksvær, T. (2005). *I skuggen av reformene: ei bustadsosialogisk tilnærming til omsorgsbustad som politikk og bustad for personar med fysisk funksjonsnedsetting*. PhD-avhandling. Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Fakultet for samfunnsvitenskap og teknologiledelse, Institutt for sosialt arbeid og helsevitenskap, Trondheim.
- Bliksvær, T., og Hanssen, J.-I. (1997). *Funksjonshemmet i Nordland: levekår og livskvalitet* NF-rapport nr. 17. Bodø: Nordlandsforskning.
- Brandt, B., og Kvande, E. (2013). *Fedrekvoten og den farsvennlige velferdsstaten*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Breivik, J.-K. (2008). Interseksjonalitet og sosialkonstrutivism. I L. Grönvik & M. Söder (Eds.), *Bare funktionshindrad? Funktionshinder og interseksjonalitet* (155-171). Malmö: Gleerups
- Brevik, I. (2014). *Herre i eget hus. Muligheter til å etablere seg i egen bolig for unge funksjonshemmede med tjenester*. Brelanta-rapport. Oslo: Brelanta.
- BRÅ (2007). *Våld mot personer med funktionshinder*. Stockholm: Brottsförebyggande Rådet.

- Butler, J. (1997). *The psychic life of power: theories in subjection*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Bø, T. P., og Håland, I. (2014). *Funksjonshemma på arbeidsmarknaden i 2014*. Rapporter nr. 36. Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- Bø, T. P., og Håland, I. (2015). *Funksjonshemma på arbeidsmarknaden i 2015*. Rapporter.nr. 54. Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- Collins, P. H. (1986). Learning from the outsider within: The sociological significance of Black feminist thought. *Social problems*, 33(6), 14-32.
- Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the intersection of race and sex: A black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics. *The University of Chicago Legal Forum*, 1989(1), 139-167.
- dinutvei.no - Nasjonal veiviser om vold og overgrep. (15.11.16)
- Dolva, A. S., og Askheim, O. P. (2013). Et blikk i bakspeilet - norsk forskning om funksjonshemming 2004 - 2012: Høgskolen i Lillehammer.
- Ellingsæter, A. L., og Leira, A. (2006). *Politicising parenthood in Scandinavia: Gender relations in welfare states*. Bristol: Policy Press.
- Fylling, I. (2000a). *Kjønnsforskjeller i spesialundervisningen: kunnskapsstatus og kunnskapsbehov*. NF-rapport nr.6. Bodø: Nordlandsforskning.
- Fylling, I. (2000b). Kjønnsforskjeller i spesialundervisningen: Hvordan arter de seg og hvordan kan de forstås? I G. Imsen (Ed.), *Kjønn og likestilling i grunnskolen*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Fylling, I. (2007). Tilpasning for alle? – Modell og praksis i forholdet mellom tilpasset opplæring og spesialundervisning. *Norsk pedagogisk tidsskrift*, 91(04).
- Gabrielsen, B. (2011). Flere med brukerstyrt personlig assistent: pleie- og omsorgstjenester til personer med nedsatt funksjonsevne. *Samfunnspeilet*, 25(2).
- Grue, J. (2014). *Kroppsspråk: fremstillinger av funksjonshemming i kultur og samfunn*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Grue, L. (1998). *På terskelen: en undersøkelse av funksjonshemmet ungdoms sosiale tilhørighet, selvbylde og livskvalitet*. NOVA-rapport nr. 6. Oslo: NOVA Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring.
- Grue, L. (2001). *Motstand og mestring: om funksjonshemming og livsvilkår*. NOVA-rapport nr. 1. Oslo: NOVA Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring.
- Grue, L., og Heiberg, A. (2000). Do disabled adolescents view themselves differently from other young people? *Scandinavian Journal of Disability Research*, 2(1), 39-57.
- Grue, L., og Lærum, K. T. (2002). 'Doing motherhood': Some experiences of mothers with physical disabilities. *Disability & Society*, 17(6), 671-683.
- Grøvdal, Y. (2013). *Mellom frihet og beskyttelse?: Vold og seksuelle overgrep mot mennesker med psykisk utviklingshemming, en kunnskapsoversikt*. Rapport nr. 2. Oslo: Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatisk stress.
- Guldvik, I. (2003). *Selvstyrt og velstyrt?: brukernes erfaringer med brukerstyrt personlig assistanse*. ØF-rapport nr. 3. Lillehammer: Østlandsforskning.
- Guldvik, I., og Olsvik, V. M. (2005). *Forskernettverk for kjønnsperspektiver i forskning om funksjonshemming : erfaringer fra det nordiske nettverket «Gender and disability» og*

- planer for etablering av et norsk forskernettverk. ØF-rapport nr. 12. Lillehammer: Østlandsforskning.*
- Gullestad, M. (1984). *Kitchen-table society: a case study of the family life and friendships of young working-class mothers in urban Norway.* Oslo: Universitetsforlaget.
- Gullestad, M. (1992). *The art of social relations: essays on culture, social action and everyday life in modern Norway.* Oslo: Scandinavian University Press.
- Gullikstad, B. (2013). Interseksjonalitet – et fruktbart begrep. *Tidsskrift for kjønnsforskning*, 37(01), 68-75.
- Gundersen, T., Madsen, C., og Winsvold, A. (2014). *Tjenestetilbudet til voldsutsatte personer med nedsatt funksjonsevne.* NOVA-rapport nr.6 Oslo: Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring.
- Gundersen, T., Neumann, C. B., og Egeland, C. *Kroppen min. Andres arbeidsplass og eget seksual- og privatliv.* NOVA-rapport nr. 18. Oslo: Velferdsforskningsinstituttet NOVA. Høgskolen i Oslo og Akershus.
- Haaland, T., Clausen, S.-E., og Schei, B. (2005). *Vold i parforhold - ulike perspektiver : resultater fra den første landsdekkende undersøkelsen i Norge.* NIBR-rapport nr. 3. Oslo: Norsk institutt for by- og regionforskning.
- Hanisch, H. (2015). How to understand violence against disabled people *Disability Research Today: International Perspectives* (93-111). ResearchGate: Scopus.
- Hansen, I. L. S., og Grødem, A. S. (2012). *Samlokaliserte boliger og store bofellesskap. Perspektiver og erfaringer i kommunene.* FAFO-rapport. Oslo: FAFO.
- Hanssen, J.-I., Bliksvær, T., og Berg, E. (2003). *Funksjonshemmet i Nordland 2001: levekår og livskvalitet. Sammendragsrapport.* NF-rapport nr. 1004 Bodø: Nordlandsforskning.
- Haug, P. (2004). Hva forskningen forteller om integrering og inkludering i skolen. I J. Tøssebro (Ed.), *Integrering och inkludering* (169-198). Lund: Studentlitteratur
- Helmius, G. (2004). Three Generations: Looking at physically disabled women's lives. In R. Traustadottir & K. Kristiansen (Eds.), *Gender and Disability Research in the Nordic Countries.*
- Holen, S., og Gjerustad, C. (2014). Forskning om læring hos barn med utviklingshemning: En kunnskapsoversikt. NIFU-rapport. Oslo: NIFU.
- Hopperstad, M. H., Hellem, L., og Kjørholt, A. T. (2005). *Funksjonshemmede barn i barnehage: kunnskapsstatus og forskningsutfordringer.* Trondheim: Norak senter for barneforskning.
- Hughes, K., Bellis, M. A., Jones, L., Wood, S., Bates, G., Eckley, L., . . . Officer, A. (2012). Prevalence and risk of violence against adults with disabilities: a systematic review and meta-analysis of observational studies. *The Lancet*, 379(9826), 1621-1629.
- Imsen, G. (2000). *Kjønn og likestilling i skolen.* Oslo: Gyldendal akademisk.
- Jones, L., Bellis, M. A., Wood, S., Hughes, K., McCoy, E., Eckley, L., . . . Officer, A. (2012). Prevalence and risk of violence against children with disabilities: a systematic review and meta-analysis of observational studies. *The Lancet*, 380(9845), 899-907.
- Kittelsaa, A. M. (2008). *Et ganske normalt liv: Utviklingshemming, dagligliv og selvforståelse.* PhD-avhandling. Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim.

- Kittelsaa, A. M., og Tøssebro, J. (2011). *Store bofellesskap for personer med utviklingshemming: noen konsekvenser*. Rapport. Trondheim: NTNU Samfunnsforskning.
- Kittelsaa, A. M., og Tøssebro, J. (2013). *Kommunal praksis og personer med utviklingshemming: Policy på områdene sysselsetting og bolig*. Rapport. Trondheim: NTNU Samfunnsforskning.
- Kittelsaa, A. M., og Tøssebro, J. (2015). *Vi sprenger grenser: Følgeevaluering av et pilotprosjekt*. Rapport. Trondheim: NTNU Samfunnsforskning.
- Kittelsaa, A. M., Wik, S. E., og Tøssebro, J. (2015). *Levekår for personer med nedsatt funksjonsevne: Fellestrekk og variasjon*. Rapport. Trondheim: NTNU Samfunnsforskning.
- Kitterød, R. H., og Rønsen, M. (2012). Kvinner i arbeid ute og hjemme. Endring og ulikhet. I A. Ellinsæter og K. Widerberg (Eds.), *Velferdsstatens familier. Nye sosiologiske perspektiver*. Oslo: Gyldendal akademiske.
- Kjeldstad, R., og Lyngstad, J. (2010). *Utradisjonell likestilling?: analyser av undersøkelsen Livsløp, generasjon og kjønn (LOGG)*. Rapport nr. 8. Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- Kjeldstad, R., og Lyngstad, J. (2011). Funksjonshemming og kjønnslikestilling–Arbeidsdeling hjemme i par med nedsatt funksjonsevne. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 52(04), 491-523.
- Kristensen, G. K. (2010). Trad eller trendy med tre?: om barnetall, likestilling og "norskhet" (71-99). Trondheim: Tapir akademisk forlag.
- Kristiansen, K. (2000). Learning From and With Women. The Story of Jenny. I R. Traustadbottir & K. Johnson (Eds.), *Women with Intellectual Disabilities: Finding a Place in the World* (106-117). London & Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- Kristiansen, K. (2000). The Social Meaning of Work. Listening to Women's Own Experiences. I R. Traustadbottir & K. Johnson (Eds.), *Women with Intellectual Disabilities : Finding a Place in the World*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Kristiansen, K. (2004a). Erfarenheter från arbete med kvinnor i «mentalvårdslandet». I K. Barron (Ed.), *Genus och funktionshinder* (155-181). Lund: Studentlitteratur.
- Kristiansen, K. (2004b). Madness, badness, and sadness revisited: Ontology control in 'mental health land'. I K. Kristiansen & R. Traustadbottir (Eds.), *Gender and Disability Research in the Nordic Countries* (pp. 365-393). Lund: Studentlitteratur.
- Kvam, M. H. (2000). Is sexual abuse of children with disabilities disclosed? A retrospective analysis of child disability and the likelihood of sexual abuse among those attending Norwegian hospitals. *Child Abuse & Neglect*, 24(8), 1073-1084.
- Kvam, M. H. (2001). *Seksuelle overgrep mot døve barn i Norge: en retrospektiv analyse av situasjonen i barndommen for 431 voksne døve*. SINTEF-rapport nr. 78. Oslo: SINTEF, Unimed, NIS helsetjenesteforskning i.e. NIS helse og rehabilitering.
- Kvam, M. H. (2003). *Seksuelle overgrep mot synshemmede barn i Norge: en retrospektiv analyse av situasjonen i barndommen for 502 voksne blinde og svaksynte*. SINTEF rapport SINTEF, Unimed. Helse og rehabilitering. Oslo.
- Kvam, M. H. (2004). Sexual abuse of deaf children. A retrospective analysis of the prevalence and characteristics of childhood sexual abuse among deaf adults in Norway. *Child Abuse & Neglect*, 28(3), 241-251.

- Kvam, M. H. (2005). Experiences of childhood sexual abuse among visually impaired adults in Norway: Prevalence and characteristics. *Journal of Visual Impairment & Blindness (JVIB)*, 99(01).
- Langøy, E. E., Kvalsund, R., og Myklebust, J. O. (2016). Tilpasning til voksenlivet – samspillet mellom generelle lærevansker, psykososiale vansker og spesialpedagogiske hjelpetiltak. *Tidsskrift for velferdsforskning*(03), 221-240.
- Leiulfsrud, A. S., Reinhardt, J. D., Ostermann, A., Ruoranen, K., & Post, M. W. (2014). The value of employment for people living with spinal cord injury in Norway. *Disability & Society*, 29(8), 1177-1191.
- Lillestø, B., og Sandvin, J. T. (2014). Limits to vocational inclusion?: Disability and the social democratic conception of labour. *Scandinavian Journal of Disability Research*, 16(1), 45-58.
- Lorentzen, J. (2006). Forskning på menn og maskuliniteter. I J. Lorentzen og W. Mühleisen (Eds.), *Kjønnforskning: en grunnbok*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lorentzen, J., og Mühleisen, W. (Eds.). (2006). *Kjønnforskning: en grunnbok*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lotherington, A. T. (2010). LDO er løsningen - hva er problemet? : en analyse av opprettelsen av likestillings- og diskrimineringsombudet (39-70). Trondheim: Tapir akademisk forlag.
- Lykke, N. (2003). Interseksjonalitet – ett an- vånbart begrepp för genusforskningen. *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, 1, 47-55.
- Lærum, K. T., og Grue, L. (2003). Fysisk funksjonshemmede kvinner får også barn. *Tidsskrift for Den norske legeförening*, 13-14(123).
- Magnus, E. (2001). Everyday occupations and the process of redefinition: A study of how meaning in occupation influences redefinition of identity in women with a disability. *Scandinavian Journal of Occupational Therapy*, 8(3), 115-124.
- Magnus, E. (2004). Regaining and retaining womanhood after becoming disabled. I K. Kristiansen & R. Traustadbottir (Eds.), *Gender and Disability Research in the Nordic Countries* (277-304). Lund: Studentlitteratur.
- Magnus, E. (2009). *Student, som alle andre: en studie av hverdagslivet til studenter med nedsatt funksjonsevne*. PhD-avhandling. Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim.
- Markussen, E., Brandt, S. S., og Hatlevik, I. K. R. (2003). Høy pedagogisk bevissthet og tett oppfølging: Om sammenheng mellom pedagogikk og faglig og sosialt utbytte av videregående opplæring for elever med spesialundervisning. NIFU-rapport. Oslo: Norsk institutt for studier av forskning og utdanning.
- Melbøe, L., Johnsen, B.-E., Fredreheim, G. E., og Hansen, K. L. (2016). *Situasjonen til samer med funksjonsnedsettelse*. Stockholm: Nordens Välfärdscenter.
- Midjo, T., Paulsen, V., Berg, B., Tøssebro, J., og samfunnsforskning, N. (2014). *Foreldre med kognitive vansker i møte med barnevernet*. Rapport. Trondheim: NTNU samfunnsforskning.
- Molden, T. H., Wendelborg, C., og Tøssebro, J. (2009). *Levekår blant personer med nedsatt funksjonsevne. Analyse av levekårsundersøkelsen blant personer med nedsatt funksjonsevne 2007*. Rapport. Trondheim: NTNU samfunnsforskning.

- Moser, I. (2006). Sociotechnical Practices and Difference: On the Interferences between Disability, Gender, and Class. *Science, Technology, & Human Values*, 31(5), 537-564.
- Mueller-Johnson, K., Eisner, M. P., & Obsuth, I. (2014). Sexual victimization of youth with a physical disability an examination of prevalence rates, and risk and protective factors. *Journal of Interpersonal Violence*, 29(17), 3180-3206.
- Myrvang, V. H. (2006). *Ut av arbeidslivet: livsløp, mestring og identitet: en studie av personer med seinskader etter polio*. NOVA-rapport nr. 6. Oslo: Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring.
- Nordahl, T., og Sunnevåg, A. K. (2008). *Spesialundervisningen i grunnskolen : stor avstand mellom idealer og realiteter*. Hamar: Høgskolen i Hedmark.
- Olsen, B., og Van, M. T. (2007). *Funksjonshemmede på arbeidsmarkedet: rapport fra tilleggsundersøkelse til Arbeidskraftundersøkelsen (AKU) 2. kvartal 2006*. Rapport nr. 3. Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- Olsen, T. (2006). *En helt vanlig jobb. En studie av utviklingshemmede i arbeidslivet*. NF-rapport nr. 6. Bodø: Nordlandsforskning.
- Olsen, T. (2009). *Versjoner av arbeid: Dagaktivitet og arbeid etter avviklingen av institusjonsomsorgen*. PhD-avhandling. Uppsala universitet, Uppsala.
- Olsen, T., Kermit, P., Rønning, H., Hustad, J. H., og Eriksen, J. (2016). *Kunnskapsstatus. Rettssikkerhet for personer med utviklingshemming*. NF-rapport nr. 4. Bodø: Nordlandsforskning
- Olsvik, V. M. (2005). *Omfanget av vold og overgrep mot kvinner med fysiske funksjonsnedsettelse. En sammenlignende spørreundersøkelse om vold og overgrep mot kvinner med og uten fysiske funksjonsnedsettelse*. ØF-rapport nr. 8. Lillehammer: Østlandsforskning.
- Olsvik, V. M. (2006). Vulnerable, exposed and invisible: a study of violence and abuse against women with physical disabilities. *Scandinavian Journal of Disability Research*, 8(2-3), 85-98.
- Olsvik, V. M. (2010b). *Multiple and repeat victimization of women with physical disabilities. Paper presented at the 11th European Conference on Traumatic Stress (ECOTS), Oslo, June 15-17 2009*. Lillehammer: Østlandsforskning.
- Olsvik, V. M. (2010a). Overgrep mot kvinner med nedsatt funksjonsevne: en kunnskapsoversikt. *Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatisk stress*.
- Otnes, B. (2002). Tidsbruk blant uførepensjonister med barn. *Samfunnspeilet*, 16(4-5).
- Ramm, J. (2010). *På like vilkår?: helse og levekår blant personer med nedsatt funksjonsevne* Rapport nr. 115. Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- Schou, L., Graff-Iversen, S., og Dyb, G. (2007). *Voldsutsatt ungdom i Norge: resultater fra helseundersøkelser i seks fylker* Rapport nr. 8. Oslo: Nasjonalt folkehelseinstitutt.
- Shakespeare, T. (1996). Rules of Engagement: Doing disability research. *Disability & Society*, 11(1), 115-121.
- Skaalvik, E. M., og Skaalvik, S. (1988). *Barns selvoppfatning - skolens ansvar*. Oslo: Tano.
- Sobsey, D., & Mansell, S. (1994). Sexual abuse patterns of children with disabilities. *The International Journal of Childrens Rights.*, 2, 96.
- Sobsey, D., Randall, W., & Parrila, R. K. (1997). Gender differences in abused children with and without disabilities. *Child Abuse & Neglect*, 21(8), 707-720.

- Solheim, J. (1998). *Den åpne kroppen : om kjønnsymbolikk i moderne kultur*. Oslo: Pax.
- Sosial- og helsedepartement. (2001). *Fra bruker til borger: en strategi for nedbygging av funksjonshemmende barrierer. Utredning fra et utvalg oppnevnt ved kongelig resolusjon 21. april 1999: avgitt til Sosial- og helsedepartementet 29. juni 2001*. Oslo: Statens forvaltningstjeneste, Informasjonsforvaltning. (NOU 2001:22)
- Stalker, K., & McArthur, K. (2012). Child abuse, child protection and disabled children: a review of recent research. *Child Abuse Review*, 21(1), 24-40.
- Staubæs, D. (2003). Where have all the subjects gone? ; bringing together the concepts of intersectionality and subjectification. *Nora*, 11(02), 101-110.
- Sundstrøm, H. M. F. (2015). *Funkis-fedre. Hvordan funksjonshemmede fedre gjør farskap*. Masteroppgave. Universitetet i Oslo, Oslo.
- Söderström, S., og Tøssebro, J. (2011). *Innfridde mål eller brutte visjoner?: noen hovedlinjer i utviklingen av levkår og tjenester for utviklingshemmede*. Rapport. Trondheim: NTNU Samfunnsforskning.
- Søndergaard, D. M. (1996). *Tegnet på kroppen: køn: koder og konstruksjoner blandt unge voksne i akademia*. Publikasjoner fra Psykologisk institutt, UiO nr. (1). Oslo: Universitetet i Oslo.
- Thomas, C. (1999). *Female Forms. Experiencing and understanding disability*. Buckingham Philadelphia: Open University Press.
- Traustadbottir, R. (2004). A new way of thinking: Exploring the intersection of disability and gender. In K. Kristiansen & R. Traustadbottir (Eds.), *Gender and Disability Research in the Nordic Countries*. Lund: Studentlitteratur.
- Traustadbottir, R., & Kristiansen, K. (2004). Introducing gender and disability. I R. Traustadbottir & K. Kristiansen (Eds.), *Gender and Disability Resarch in the Nordic Countries* Lund: Studentlitteratur.
- Tøssebro, J. (2012). *Personer med funksjonsnedsettelse på arbeidsmarkedet. Kunnskapsoversikt og kunnskapsutfordringer*. Rapport. Trondheim: NTNU Samfunnsforskning.
- Tøssebro, J. (2014). Barn av 1990-åra. I J. Tøssebro og C. Wendelborg (Eds.), *Oppvekst med funksjonshemming: familie, livsløp og overganger* (219-234). Oslo: Gyldendal akademisk.
- Tøssebro, J., og Lundeby, H. (2002). *Å vokse opp med funksjonshemming: de første årene*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Tøssebro, J., og Wendelborg, C. (2009). *Levekår blant personer med kognitive vansker. Analyse basert på levekårsundersøkelsen blant personer med nedsatt funksjonsevne 2007*. Rapport. Trondheim: NTNU Samfunnsforskning.
- Tøssebro, J., og Wendelborg, C. (2014). *Oppvekst med funksjonshemming: familie, livsløp og overganger*. Oslo: Gyldendal akademisk.
- Tøssebro, J., og Wik, S. E. (2015). *Funksjonshemmedes tilknytning til arbeidslivet. En kunnskapsoversikt*. Rapport. Trondheim: NTNU Samfunnsforskning.
- Tøssebro, J., og Ytterhus, B. (2006). *Funksjonshemmede barn i skole og familie: inkluderingsideal og hverdagspraksis*. Oslo: Gyldendal akademisk.
- United Nations (2006). Convention on the Rights of Persons with Disabilities. <http://www.un.org/disabilities/convention/conventionfull.shtml> (23.11.16)

- Vedeler, J. S., og Mossige, S. (2010). Pathways into the labour market for Norwegians with mobility disabilities. *Scandinavian Journal of Disability Research*, 12(4), 257-271.
- Walter-Brice, A., Cox, R., Priest, H., & Thompson, F. (2012). What do women with learning disabilities say about their experiences of domestic abuse within the context of their intimate partner relationships? *Disability & Society*, 27(4), 503-517.
- Ward, K. M., Bosek, R. L., & Trimble, E. L. (2010). Romantic relationships and interpersonal violence among adults with developmental disabilities. *Intellectual and developmental disabilities*, 48(2), 89-98.
- Watson, N. (2002). Well, I Know this is Going to Sound Very Strange to You, but I Don't See Myself as a Disabled Person: Identity and disability. *Disability & Society*, 17(5), 509-527.
- Wendelborg, C. (2014). Fra barnehage til videregående skole - veien ut av jevnaldermiljøet. I J. Tøssebro og C. Wendelborg (Eds.), *Oppvekst med funksjonshemming: familie, livsløp og overganger*. Oslo: Gyldendal akademisk.
- Wendelborg, C., Caspersen, J., Kittelsaa, A. M., Svendsen, S., Haugset, A. S., Kongsvik, T., og Reiling, R. B. (2015). *Barnehagetilbudet til barn med særlige behov: Undersøkelse av tilbudet til barn med særlige behov under opplæringspliktig alder*. Rapport. Trondheim: NTNU Samfunnsforskning.
- West, C., & Zimmermann, D. H. (1987). Doing Gender. *Gender and Society*, 1(2), 125-151.
- Ytterhus, B. (2000). "Kjønnnet" selvrepresentasjon i en "kjønnet" verden - et kriterium for inklusjon og eksklusjon. I B. Ytterhus (Ed.), *"De minste de vil, og de får det kanskje til-": en studie av hverdagslivets segregering i integrerende institusjoner - barnehager*. PhD-avhandling. Norges teknisk-vitenskapelige universitet, Institutt for sosiologi og statsvitenskap, Trondheim.
- Ytterhus, B. (2004). Everyday life and gender in Norwegian nursery and primary schools. I K. Kristiansen & R. Traustadbottir (Eds.), *Gender and Disability Research in the Nordic Countries* (137 - 160). Lund: Studentlitteratur.
- Yuval-Davis, N. (2005). Intersectionality and Gender Mainstreaming. *Swedish Journal of Women's Studies (Kvino-vitenskaplig tidskrift)*(2-3), 19-30.
- Yuval-Davis, N. (2006). Intersectionality and feminist politics. *European Journal of Women's Studies*, 13(3), 193-209.
- Åmot, I., Ytterhus, B., og Sagberg, S. (2014). *Barn med samspillsvansker og ansattes dilemma relatert til retten til medvirkning i barnehagen*. Trondheim: Norges Teknisk-Naturvitenskapelige Universitet, Fakultet for samfunnsvitenskap og teknologiledelse, Institutt for sosialt arbeid og helsevitenskap.

Grafisk utforming og trykk: NTNU Grafisk senter

ISBN 978-82-7570-000-0 (trykk)
ISBN 978-82-7570-000-0 (web)

NTNU Samfunnsforskning
Dragvoll Allé 38 B
7491 Trondheim, Norway
Tel: 73 59 63 00

E-post: kontakt@samfunn.ntnu.no
Web: www.samforsk.no